।। श्री ।।

मुंबई विद्यापीठ : मुंबई.

एम. फिल. मराठी पदवीसाठी सादर केलेली प्रबंधिका.

संकल्पित प्रबंधिका -

शाहीर कै. प्रल्हादराव जामखेडकर: एक अभ्यास.

मार्गदर्शक -

डॉ. भा. व्यं. गिरधारी.
एम्.ए. पीएच्.डी.
मराठी विभाग प्रमुख व
प्राचार्य, गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
जव्हार [ठाणे]

अभ्यासक -

कु. प्रज्ञा श्रीराम कुलकर्णी.
एम. ए. बी. एड.

- प्रस्तावना -

म नो ग त

आजपर्यंत शाहिरांच्या संख्येत भर पडली असली, तरी एखादया नामवंत शाहिराचा सर्वांगीण अभ्यास करून, त्याला चरित्रनायक बनवून, त्यावर अभ्यासपूर्ण संशोधनकरून ते प्रसिध्द झाल्याचे उदाहरण विरळच. मराठी साहित्यात अशा अस्सल वाङ्मय प्रकाराची उणीव भासल्याने प्रस्तुत ठिकाणी हा नवा विषय हाताळण्याचे ठरविले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील प्रसिध्द शाहिरांपैकी जळगांवचे [खानदेश] एक सुप्रसिध्द शाहीर "कवीभूषण प्रल्हादराय जामखेडकर" यांचे १९९१ हे जन्मशताब्दी वर्ष असल्याने त्यांच्या काव्याचा अभ्यास या प्रबंधिकेतून काव्यरसिकांना, त्यांचा परिचय व्हावा म्हणून सादर केला आहे.

या प्रबंधिकेसाठी प्रत्यक्ष प्रकाशित आणि अप्रकाशित साहित्याचे संशोधन, निरीक्षण व अभ्यास, संबंधितांशी चर्चा, मुलाखती व पोवाडयांच्या चालीचे प्रत्यक्ष श्रवण इ. बाबींचा अवलंब केला आहे.

विचारविनिमय आणि चर्चा यासाठी श्री. विनायक जामखेडकर आणि डॉ. प्रभाकर जामखेडकर यांनी आपला अमोल वेळ मला दिला. त्याच बरोबर शाहीर जामखेडकरांचे सर्व पोवाडे व इतर कागदपत्र अभ्यासासाठी दिली. या प्रबंधिकेसाठी मला डॉ. चंद्रकांत वर्तक, प्रा. मेघश्याम धोंगडे, डॉ. एम. बी. कुलकर्णी तसेच श्री. व सौ. सालसरे आणि माझे सौ. आई-वडील श्री. रामभाऊ कुलकर्णी व सौ. शैला कुलकर्णी, माझे सर्व सहकारी यांचे सहकार्य व मार्गदर्शन/आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. भा. व्यं. गिरधारी ह्यांचे अमूल्य मार्गदर्शन लाभल्यामुळेच प्रबंधिकेला रूप प्राप्त झाले आहे.

या सर्वांचे ऋण शब्दातीत आहेत.

प्रा. कु. प्रज्ञा कुलकर्णी.

- प्रकरण १ ले -

शाहिरी वाङ्मयाचे स्वरूप

मराठी साहित्यात "शाहिरी वाङ्मयाला" महत्त्वाचे स्थान आहे. "शाहीर" हा शब्द इस्लामी असला तरी शाहिरी वाङ्मयाला फार जुन्या कालखंडात सुरुवात झाली आहे. हे शाहीर १४ व्या शतकात जन्माला आले. सन १८१८ पर्यंत त्यांची भरभराट झाली. शाहिरांना धीट[1] कवी असे श्री. रामदास स्वामींनी आपल्या दासबोधात म्हटले आहे.[1] त्याच प्रमाणे महिपतीबुवांनी -

" धीट कवी जो शाहीर मत"[2]

अशी व्याख्या केली आहे.

शाहिरी वाङ्मय दोन प्रकारात लिहिले जाते.

१) पोवाडा.

२) लावणी.

१] धीट म्हणिजे धीटपणे केले। जे जे आपुल्या मनास आलें।
बळेंचि कवित्व रचिले। या नांव धीट बोलिजे।। १४:३:८।।
ग्रंथराज दासबोध, आवृत्ती ६, समर्थसेवा मंडळ, सज्जनगड, सन १९८६.

२] महाराष्ट्र सारस्वत, ले. वि. ल. भावे [पुरवणी]
संपा - शं. गो. तुळपुळे, आवृत्ती ६ वी, १९८३.
पान ९८७, खंड - २.

अनमोल पुस्तकालय

ह्या दोन्ही प्रकारांचे विषय भिन्न आहेत, तरीही ह्या दोन्ही काव्यप्रकाराला शाहिरी वाङ्‌मय असेच मानले जाते. प्रारंभी येथे "पोवाडा" आणि "लावणी" या शाहिरी काव्य प्रकारांचा विचार करणे आवश्यक आहे. परंतु त्याआधी शाहीर म्हणजे काय ? शाहीर हा शब्द कसा सिध्द झाला हे पहाणे अगत्याचे आहे.

"शाहीर" हा शब्द मूळ फारशी "शायर" अथवा "षाइर" या शब्दापासून तयार झाला. "शायर" अथवा "षाइर" या शब्दाची व्युत्पत्ती तपासली असता शायर म्हणजे कवी[3] हीच मानली जाते. "शायर" या शब्दाचा अपभ्रंश "शाहीर" असा झाला असावा. अर्थात शायर पासून "शायरी" म्हणजेच "शाहीर". यांनी तयार केलेली कवनं म्हणजे "शाहिरी" अशी नावे रूढ झाली.

हे झाले मुसलमानी, फारशी शब्दांवरून तयार झालेल्या शब्दांसंबंधी परंतु मुसलमानी अंमलाअगोदरच गोंधळी, भाट ह्यांच्या कवनात पराक्रम गाथा येत असत. त्यामुळे महाराष्ट्रातील गोंधळी, भाट ह्यांना शाहीर म्हटले जाते. पूर्वी शाहिरीला डफगाणे[४] असेही संबोधण्यात येत होते. कारण

३] "मराठी शाहिरी वाङ्‌मय" ले. म. वा. सहस्त्रबुध्दे [पान २]

४] "लोकसंस्कृतीची क्षितिजे." ले. रा. चिं. ढेरे.
प्रथम आवृत्ती, सन १९७१, पान ७४.

अनमोल पुस्तकालय

शाहीर आपली गाणी डफाच्या साथीवर म्हणत असत. ही डफगाणी आध्यात्मिक कूटांनी भरलेली असत.

ह्या शाहिरांचे दोन पक्ष मानण्यात येतात —

१] शिवपक्ष

२] शक्तिपक्ष.

ह्यालाच "कलगी" आणि "तुरा" असेही संबोधतात. याचा अर्थ शोधण्याचा डॉ. रा. चिं. ढेरे[५], प्रा. म. वा. धोंड ह्यांनीही याचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते —

"निर्गुण निराकार ब्रह्म आणि त्याची माया यांत व्यावहारिक म्हणजे दृष्टीच्या नजरेने कोणाला किती महत्त्व द्यायचे. या बाबतीत त्यांच्यात मतभेद होते. निर्गुण ब्रह्माचे महत्त्व मानणारे ते तुरेवाले व मायावादी ते कलगीवाले असे हे भेद होते."[६]

५] "लोकसंस्कृतीची क्षितिजे" ले. रा. चिं. ढेरे, प्रथम आवृत्ती, सन १९७१ पान. ७७-७८ - " शक्तिपक्षाला "कलगी" आणि "शिवपक्षाला" तुरा" अशी विशेष नावे रूढ आहेत. व्युत्पत्ती कोशकारांनी कलगीचा अर्थ "एक प्रकारचा तुरा शिरपेचातील तुरा असा दिला, असून "तुरा" या शब्दांचा अर्थ "शिरावरील भूषण" अलंकार, गोंडा, झुबका असा दिला आहे. "कलगी" हा शब्द तुरकी भाषेतील [कलघा, कलधा, शिखर] आहे तर तुरा हा शब्द अरबी भाषेतील [तुर्र] आहे.

६] "मऱ्हाटी लावणी " ले. म. वा. धोंड
प्रथम आवृत्ती सन १९५६ [पान १६].

— पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

ह्या चिन्हांवरून ऊगी आणि तुरा ही नावें रूढ झालीत.

<u>ला व णी :</u>

लावण्या प्रामुख्याने शृंगारपर, उपदेशपर, अध्यात्मपर असतात. त्यांतही शृंगारपर लावण्यांचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर असते. लावणी शब्दाची व्युत्पत्ती करण्याचा आणि लावणीच्या स्वरूपाचा शोध घेण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केला.

१] लावणी - एक प्रकारचे ग्राम्य गीत.

२] लावणी हा शब्द "लुञ्" म्हणजे तोडणे या संस्कृत धातूपासून आला असावा.

३] शेतांत लावणी करतांना म्हटले जाते ते लावणी गीत.

४] "चतुर" किंवा "मधुर" या विशेषणांपासून "चातुर्य" किंवा "माधुर्य" ही भाववाचक नामे तयार होतात. "लवण" म्हणजे सुंदर. ह्या वरून लावण्य या भाववाचक नामा प्रमाणेंच "लावणी" हेही "सौंदर्य" या अर्थी भाववाचक नाम संभवते. लावणींत सौंदर्याचे विशेषत: स्त्री सौंदर्याचे वर्णन असल्यामुळें तीला सौंदर्य या अर्थी "लावणी" हे नाव दिले असावे.

५] प्रा. पां. दा. गुणे आपल्या अपभ्रंश वाङ्.मयावरील निबंधात "लावर्णिका" म्हणजे ग्रामीण गीत हा अर्थ सांगतात.

६] ह्रदयाला चटका लावते ती लावणी. [अ. ब. कोल्हटकर].

७] शोभावंत आणि सुभगरचना यांच अर्थाने शाहिरांनी आपल्या काव्यांस "लावणी" हा शब्द योजिला असावा.

--- पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

८]   लावणीची व्युत्पत्ती नृत्याच्या प्रकारावरुन सांगण्याचा प्रयत्न केला. तो असा लावणीतील नर्तकी ही "कंबर हलवी शंभर जागी लवून " म्हणून ती लावणी अशीही लावणी शब्दाची व्युत्पत्ती लिहिली पाहिजे.[७]

लावणी गीताचे मूळ लोकगीतात आहे. प्रामुख्याने शेतीची कामे ही कष्टाची कामे असतात. ती कामे करीत असतांना श्रम होतात आणि श्रमपरिहारार्थ लोकं "गीत" गातात. ही गाणी शृंगारिक, मनाला आल्हाद देणारी होती, म्हणून लावणी शृंगारिक झाली.

शृंगारिक लावणीत सूचक छटा, म्हणण्याची पध्दत, गीत म्हणतांना होणारी शरीराची हालचाल, ठेका, मात्रावृत्तातील रचना इ. गोष्टीं मधून लावणी गीताची परंपरा सांगितली जाते. गोंधळी, भराडी, वाघ्यामुरळी इ. लोकसंस्कृतीच्या उपासकांकडून ही परंपरा जोपासली गेली आहे. त्यात रामजोशी, अनंतफंदी, प्रभाकर, होनाजी या शाहिरांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे.

पो वा डा :

शाहिरी वाङ्‌मयाचा दुसरा प्रकार "पोवाडा". ह्याचा -" येथे प्रामुख्याने अभ्यास करायचा आहे. पोवाडा म्हणजे "ठासून स्तुती करणे", वीरांच्या पराक्रमाचे, विद्वानांच्या बुध्दिमत्तेचे, तसेच एखादयाचे सामर्थ्य, गुण, कौशल्य इ. चे कलात्मक वर्णन.

-----पुढे चालू.

१७ व्या शतकात तुळजापूरच्या भवानीचे भक्त, गोंधळी, पोवाडे रचून गात परंतु हे पोवाडे लिखित स्वरुपात नव्हते. ते केवळ पाठांतराने आपल्या पुढच्या पिढीला दिले जात. जवळ जवळ १९ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत हीच पाठांतराची परंपरा चालू होती.[९] परंतु त्यानंतर मात्र पोवाड्यांचा संग्रह करण्याचे काम अनेक विद्वानांनी हाती घेतले. प्रथम इ.स. १८९२ मध्ये "नारायणरावाचा वध" हा पोवाडा विविधज्ञानविस्तारात संपादकांनी प्रसिध्द केला. त्यानंतर विविधज्ञानविस्तारातूनच "कोल्हापूरकर, "आबासाहेबांचा खून", "खर्ड्यांची लढाई," "सातारकर", "जंगली राजाच्या जन्माचा पोवाडा" इ. पोवाडे प्रसिध्द झाले.

७] "मराठी लावणी वाङ्‌मय" ले. डॉ. गंगाधर मोरजे, प्रथम आवृत्ती, १९७४ [पान ४२ – ४३]

८] "मराठी शाहिरी वाङ्‌मय" ले. म.ना. सहस्त्रबुध्दे, प्रथम आवृत्ती [पान १३]

९] "महाराष्ट्र सारस्वत ", ले. वि.ल. भावे.[पुरवणी] संपा. गं. गो. तुळपुळे, खंड २ रा. आवृत्ती ६ वी, सन १९८३, [पान ९८८]

-----पुढे चालू.

नगमाय पुस्तकालय

"पोवाडा" शब्दाची व्युत्पत्ती -

"पोवाडा" म्हणजे शूरवीरांच्या पराक्रमाचे शाहिरांनी विशिष्ट रचनेत केलेले वर्णन होय. " प्र + $\sqrt{\text{वद}}$ "[१०] ह्या मूळ संस्कृत धातूपासून "प्रवाद" हा शब्द तयार झाला. प्रवाद म्हणजे "उच्च स्वराने सांगणे". पराक्रम ऐकवणे असा अर्थ आहे. पराक्रमी वीरांची कथा उच्च स्वराने म्हणजेच आवेशाने व तळमळीने म्हणून दाखविणे. त्यातून बहुजन समाजाला प्रभावित करणे, हे पोवाड्याचे प्रमुख काम आहे. "प्रवाद - पवाडा -पोवाडा" अशी या शब्दाची व्युत्पत्ती सांगता येते.

"पोवाडा" हा शब्द ज्ञानेश्वरीत[११] आढळतो.

"तुवा संग्रामी हरू जींतला । निवातकवचाचा ठावो फेडिला ।
पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसि ।। २ : ११ ।।

ह्या ओवीत "पवाडा" शब्दाचा अर्थ "पराक्रम" जोराने ओरडून सांगणे असा होतो. त्याप्रमाणे "पवाड" शब्दाचा अर्थ ज्ञानेश्वरीत विविध दिले आहेत.

१०] महाराष्ट्र शाहिरी परिषद, पुणे, शाहिरी संमेलन, मार्च १९७० स्वागताध्यक्ष शाहीर श्री. पां. द. खाडिलकर ह्यांचे भाषण [पान ३]

११] सार्थ ज्ञानेश्वरी- बंकटस्वामी, प्रकाशक - काशिनाथ रामचंद्र पाटील, आवृत्ती १ ली , सन १९६४, अध्याय २ रा, ओवी ११ वी.

——पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

ते असे : इच्छा, सामर्थ्य, विस्तार, समर्थ, होणे, शक्य होणे इ. अर्थ वीररसाच्या संदर्भात दाखविले आहेत.

"दांगट"[१२] नावाचा लोककलाकार पोवाडयाचा मूळ जनक मानण्यात येतो. "दांगटी पवाडा" असेही त्यांना संबोधण्यात येते. "उत्स्फूर्त काव्य" व चाल हे दांगटाचे प्रमुख वैशिष्टय आहे. "दांगट" गाण्यासाठी मोठ्या तळाच तुणतुणं लागतं आता आधुनिक शाहीर डफ, तुणतुण, बंजिरी आणि ढोलकी यांच्या साथीवर पोवाडा गातात.

भारतातील अनेक प्रांतात पोवाडा उपलब्ध आहे. प्रत्येकाचे स्वरूप वीररसप्रधान, स्तुती काव्य हेच आहे. कर्नाटकात पोवाडयाच्या साथीला "करंडोल" हे वाद्य वापरले जाई. "पोवाडा" हा "प्रांगणीय" प्रकार आहे. पोवाडयाला कीर्तीकाव्य असेही म्हणतात. ते "श्राव्य" काव्यही आहे. पोवाडा हा प्रामुख्याने श्रोतावर्ग हयाची सापेक्षता गृहीत धरूनच रचलेला आहे. पोवाडयांचा प्रभाव ऐकणा-या वर पडतो. "कोणीतरी ऐकून घेण्यास तयार आहे" हयाचा हेतूने पोवाडा लिहिला जातो. अंत:स्फूर्तीच्या उमाळयातून पूजा विषय बनलेल्या वीरांच्या शौर्याचे यशोगान ही कीर्ती काव्याची प्रेरणा आहे. अरबी भाषेत या कवन प्रकाराला "कसीदा"[१३] असे

१२] महाराष्ट शाहीर परिषद, पुणे, प्रथम अधिवेशन, मार्च १९७०, अध्यक्ष शाहीर आत्माराम पाटील यांचे भाषण. [पान २]

१३] मराठी शाहिरी वाङ्.मय. ले. म. श्री. सहस्त्रबुध्दे. [पान ६]

---पुढे चालू.

म्हणतात. निवृत्तिनाथ आपल्या अभंगात म्हणतात —

" निवृत्ती मुक्ताबाई चांगदेव माढा ।

हरिचा पवाडा झेलिताती ।। "

पोवाडयाचे स्वरूप :-

परंपरेने पाहिले असता "पोवाडा" हा गोंधळ्यांमधून[१४] पुढे आलेला दिसतो. त्यामुळे पोवाडयांची रचना लक्षातघेता "पोवाडा" हे कथाकाव्य आहे. त्याच लकबीतून ते सादर केले जाते. त्यामुळे श्राव्यकथेच्या ज्या लकबी असतात त्यासर्व लकबी पोवाडयात आलेल्या आहेत. त्यामुळे काव्याची रचना धावती आणि नाटयमय झालेली दिसून येते. इतिहासचार्य राजवाडे[१५] ह्यांनी पोवाडयाचे वर्णन "महिकावतीच्या बखरी"च्या प्रस्तावनेत खालील-प्रमाणे केला आहे. ते म्हणतात —

"पोवाडे पद्य असून शिवाय गद्टी असतात. चंपू काव्याच्या सदरात पोवाडा पडतो ..... पोवाडा हे केवळ श्राव्य काव्यनव्हे तर ते दृश्य काव्य ही आहे. पोवाडा हे एक प्रकारचे नाटक आहे. "

पोवाडा गोंधळी परंपरेतून आल्यामुळे गोंधळी परंपरेप्रमाणेच प्रारंभी देवदेवतांना आवाहन, नमन आणि नंतर मुख्य कथेचा प्रस्ताव व शेवटी प्रत्यक्ष

१४] मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ३, संपा. रा. श्री. जोग. १९७३ [शाहिरी वाङ्मय : पोवाडा] [पान ४०७]

१५] मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ३ संपादक. रा. श्री. जोग. १९७३. [पान ४०६]

——पुढे चालू.

जनमाळ पुस्तकालय

प्रसंग निर्मितीतून कथा निवेदन असा प्रामुख्याने क्रम असतो. हा क्रम सर्वसाधारणपणे पाळलाच जातो. पोवाडयाच्या प्रारंभी नमन आवश्यक असते.

पोवाडयाच्या आखणीचे एक वैशिष्टय नजरेत भरण्यासारखे आहे, ते म्हणजे पोवाडयाच्या शेवटचे जे पालुपद असते ते " जी ऽऽ जी ऽऽ जी जी जी" असेच असते. श्री. प्रताप माने आणि सीमा कदम[16] हयांचे म्हणणे असे की,-

"शिवकाळातील इतिहास पुरुषांच्या नावात "जी" हे अक्षर दृ x आढळते.... त्यामुळे जी जी जी हे पालुपद सुचले असावे." त्यांनी आपला हा विचार काही नावे उदाहरणादाखल देऊन पटवून दिला आहे.

उदा.:- म्हाळोजी, संताजी, कान्होजी, शहाजी, शिवाजी, संभाजी, तानाजी, रत्याजी इ. एका दृष्टीने पाहता "जी" या अर्थ "जय" या शब्दाशी जवळिक साधतो म्हणून "जी" हे पालुपद आले आहे.

पोवाडयांचा रचना कालखंड :
===================

पोवाडयांच्या कालखंडाचा विचार करता तो १४ व्या शतकात[17] तयार झाला असावा असे सांगितले जाते. कारण १४व्या शतकात लिहिला गेलेला "कवी अज्ञानसिध्द"[अज्ञानदास] हयांचा एक पोवाडा आणि दुसरा

१६] पोवाडयाच्या उगमाचा शोध [लेख] ले. प्रताप माने, सीमा कदम, दै. तरुण भारत, दि. ११/५/१९८९.

१७] महाराष्ट्र सारस्वत, ले. वि.ल. भावे.[पुरवणी] खंड २ रा. संपादक- शं. गो. तुळपुळे, आवृत्ती - ६, १९८२ [पान ९९१]

......पुढे चालू.

" बहिरापिसा" ह्यांचा पोवाडा असे दोन पोवाडे आज उपलब्ध झाले आहे.[१८] हे दोन्ही पोवाडे गुरूकीर्ती वर्णनपर आहेत.

पूर्वी पोवाडे केवळ मौखिक परंपरेतच उपलब्ध होते. अशा तत्कालीन पोवाड्यांची संख्या ३०० एवढी आहे. निबंधकार विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या प्रेरणेने शंकर तुकाराम शालिग्राम, इंग्रजीअधिकारी ऑक्वर्थ साहेब, गोविंद बल्लाळ शितुत, बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते इ. संशोधकांनी १८७९ ते १८९३ ह्या दरम्यान गोंधळी, दांगट बांधवांच्या झोपडी झोपडीत जाऊन, खेड्यापाड्यात जाऊन त्यांच्या वंशपरंपरेने केवळ पठणशक्तीच्या सामर्थ्याने वाणीवर सांभाळले होते ते शिवकालीन व पेशवेकालीन पोवाडे लेखणीत उतरवून घेतले.[१९] ह्या उपलब्ध पोवाड्यांमध्ये केवळ ६/७ पोवाडे शिवकालीन आहेत. १५० पेशवेकालीन व उरलेले अव्वल इंग्रजी काळातील आहेत. या कालखंडातील पोवाडे निर्मितीची प्रेरणा पोटभरूची असली तरी कीर्ती काव्य किंवा स्तुतिगाण हे मूळ स्वरूप मात्र कायम होते.

पोवाड्याच्या विकासाचा अभ्यास करतांना शाहिरी परंपरेचे शाहिर पां. द. खाडिलकरांनी सुचविलेले तीन कालखंड करणे उचित होईल.[२०]

१८] मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ३, संपा. रा. श्री. जोग, १९७३ [पान ४२० ते ४२५]

१९] महाराष्ट्र शाहीर परिषद, पुणे, शाहिरी संमेलन १९७० संमेलनाध्यक्ष शाहीर आत्माराम पाटील ह्यांचे भाषण [पान ३]

.... पुढे चालू

१] पहिला कालखंड शिवकालापासून पेशवाईच्या अखेरीपर्यंतचा.

[इ. स. १६३० ते १८१८]

२] दुसरा कालखंड ब्रिटीश आमदानीचा. [इ.स. १८१८ ते १९४७]

३] तिसरा कालखंड स्वातंत्र्योत्तर काळाचा. [इ.स. १९४७ नंतरचा]

शाहीर पां. द. खाडिलकरांनी सुचविलेले तीन कालखंड मानले तरी १४ व्या शतकात लिहिले गेलेले दोन पोवाडे अलिकडे मिळाले. त्यातील एक "अज्ञानसिध्द" या असून दुसरा "बहिरापिसाचा" आहे.[२१] त्यामुळे पोवाडयाचा कालखंड १४ व्या शतकात जातो. शिवकालातील आज फक्त दोनच पोवाडे उपलब्ध आहेत. तानाजीचा एक आणि बाजी पासलकर ह्यांचा दुसरा.[२२] ह्याचा कालखंडातील उत्तरार्ध म्हणजे पेशवाईचा काळ. हा काळ शाहिरांच्या उर्जितावस्थेचा काळ होता. ह्या काळात वीरश्रीयुक्त पोवाडे जसे लिहिले गेले, तशाच लावण्याही लिहिल्या गेल्या. शाहीर साबू, सवाईरामा, पिंपळगांवकर, शाहीर साधू, शाहीर नारो त्र्यंबक, शाहीर प्रभाकर, होनाजी बाळा, शाहीर परशुराम इ. नावारूपाला आलेल्या शाहीरांची नावे सांगता येतील.

२०] महाराष्ट्र शाहीर परिषद, पुणे, शाहिरी संमेलन १९७०, स्वागताध्यक्ष शाहीर पां. द. खाडिलकर यांचे भाषण [पान ३]

२१] महाराष्ट्र सारस्वत, ले. वि. ल. भावे [पुरवणी] खंड २ रा, पान ९९१.

२२] महाराष्ट्र सारस्वत. ले. वि. ल. भावे [पुरवणी] संपा. डॉ. शं. गो. तुळपुळे, खंड २, आवृत्ती ६ [१९८३] [पान ९९१]

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

पेशवाईतील शाहिरी वाङ्मयाचे दोन विभाग पडतात —

[१] मनोरंजनात्मक शाहिरी कवन.

[२] पोवाडा रूपी शाहिरी वाङ्मय.

पेशवाईचा हा कालखंड सुखसमृध्दीचा होता. त्यामुळे समाजात सुखलोलुपता वाढली आणि शृंगारप्रधान कवनांना ऊत आला.

पुढील कालखंड म्हणजे ब्रिटीश आमदानी या कालखंडाच्या सुरूवातीला काही नामवंत शाहिरांनी केवळ उदरभरणासाठी "नाना शंकरशेठ"[२३] सारख्या लाचारीयुक्त पोवाडयांची निर्मिती केली. १९ व्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षापर्यंत पोवाडयांची पाहिजे तशी निर्मिती झालीच नाही. २० व्या शतकात मात्र "स्वातंत्र्यवीर सावरकर" हे नव्या युगाचे अग्रणी शाहीर ठरले. त्यांनी "बाजीप्रभू" आणि "तानाजी" हे दोन पोवाडे लिहिले. त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन २० व्या शतकाच्या प्रथमार्धात सुशिक्षित शाहीर उदयास आले. त्यापैकी सातारयाचे शाहीर दळवी, आणि पुण्याचे गोखले हे प्रसिध्दीस आले. हयाच काळखंडात शाहीर खाडिलकर, नानीवडेकर, पिराजी नाईक, सुपाटे, दीक्षित, मुळे, एकबोटे, प्रस्तुत ठिकाणी ज्यांचा विशेष अभ्यास करावयाचा आहे ते कविभूषण शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर वगैरे मंडळी उदयास आली. त्यांनी वीररसप्रधान काव्यलेखन विपुल केले आणि पोवाडे वाङ्मयात मोलाची भर टाकली.

२३] महाराष्ट्र शाहीर परिषद, पुणे. शाहिरी संमेलन, १९७०, स्वागताध्यक्ष शाहीर पां. द. खाडिलकर यांचे भाषण.

शाहिर प्रल्हादराव जामखेडकर,
चिरंजीव विनायक जामखेडकर समवेत.

प्रकरण २ रे

शाहीर प्रल्हादराय : जीवनवृत्तांत.

श्रीरामचंद्राच्या वास्तव्याने पुनीत झालेले गोदावरी नदीच्या तीरावर वसलेले नाशिक हे पवित्र तीर्थक्षेत्र मानले जाते. ह्या तीर्थक्षेत्री स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कवी गोविंद यांचे काव्य उमलले, गाजले. अशाच तीर्थक्षेत्राच्या पुण्यभूमीतील मौजे गिरणारे, ता. जि. नाशिक येथे शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकरांचा जन्म झाला. तेच पुढे "कविभूषण महाराष्ट्रशाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर" म्हणून प्रसिध्दीला आहे. प्रस्तुत प्रबंधिकेत त्यांचेच व्यक्तित्व काल आणि वाङ्मयीन कर्तृत्व अभ्यासण्याचा एक नम्र प्रयत्न आहे.

त्यांचे गतआयुष्य सुख आणि दुःख मिश्रित होते. दुःखाचे चटके सहन करित हसतमुखाने त्यांनी आपला प्रपंच सांभाळला. वयाच्या १०-११ व्या वर्षी वडिल वारले. त्यावेळी ते इंग्रजी चौथ्या इयत्तेत शिकत होते. वडिलांची बरीच मालमत्ता मुंबईत होती. तिची विल्हेवाट लागल्याने स्वतः कष्ट करून पैसे कमवायचे असा निश्चय त्यांनी केला.

शाहीर जामखेडकर हरहुन्नरी होते. आपल्या युवावस्थेत त्यांनी अनेक ठिकाणी नोकऱ्या केल्या. आणि त्याचबरोबर स्वतःचे असे व्यवसाय केले. वडिल वारल्यानंतर नगरपालिकेत नाके कारकून म्हणून रु. ७/- पगारावर नोकरीला लागले. परंतु वाईट मित्रांच्या संगतीने ती नोकरी सुटली. त्यानंतर त्यांनी पोलिस खाते, बांधकाम खाते ह्यात नोकऱ्या केल्या. त्याही सोडल्या व स्वतःचे असे छोटे उद्योग सुरू केले. त्यात

.....पुढे चालू.

प्रामुख्याने तांगा पासिंगचे काम ते करत. स्वत:च्या हाताने टांग्यावर नंबर घालीत. पुढे त्यांनी "दत्त फेमिंग वर्क्स" नावाचे फ्रेम करण्याचे दुकान काढले. हे दुकान १९२७ पर्यंत चालू होते. ह्या व्यवसायाबरोबरच त्यांनी मित्रपरिवार जमवून "लोकमान्य" मेळा काढला. त्यात सर्वप्रथम कवी "मंजुमाधव", "वनवसंत", "दत्तात्रय", "सोपानदेव चौधरी," "नाथ निफाडकर," आणि "धोंडो केशव कोपरगांवकर" ह्या कवीमंडळींनी आपली कवनं देऊन ह्या मेळ्याला प्रोत्साहन दिले. ह्या मेळ्याच्या माध्यमातून त्यांनी लोकजागृतीचे काम हाती घेतले. ह्यामेळ्याची सुरुवात नाशिकमध्ये झाली. आणि हा मेळा नाशिकमध्ये लोकप्रिय झाला.

ह्या आयुष्याला अचानक कलाटणी मिळाली ती १९२८ साली. कॉमनवेल्थ कंपनीचे काम करण्यासाठी त्यांना जळगांवला बोलावले गेले. त्याच वेळी नाशिकला प्लेगची साथ ही आली. त्यामुळे शाहीर जामखेडकरांना नाशिक सोडणे भाग पडले. आणि ते खानदेशातील जळगांव येथे येऊन स्थायिक झाले. त्यावेळी त्यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती, म्हणून त्यांनी "कॉमन वेल्थ विमा कंपनी लि. पुणे" ह्या कंपनीचे खानदेश विभागाच्या चिफ ऑफिसरचे चिफ एजंट म्हणून काम हाती घेतले. त्या विमा कंपनीला त्या जुन्या काळात जवळजवळ ४० ते ५० लाखाचे काम मिळवून दिले. १९३२ नंतरचा काळ शाहीर जामखेडकरांच्या दृष्टीने अत्यंत भरभराटीचा होता. ह्याच कालखंडात त्यांनी स्वत:च्या छोटया कंपन्या काढल्या. "श्री दत्त इन्शुरन्स अॅन्ड बँकिंग कंपनी", "क्लेम सेटलमेंट अॅन्ड अॅडव्हान्स कॉर्पोरेशन लि.", "आयुर्वेद रसायन शाळा, पुणे",

......पुढे चालू.

"कॉर्नफिक्स,पुणे" ह्या सर्व कंपन्यांचे चीफ एजंट म्हणून काम केले. त्याच प्रमाणे सिटी बस सर्व्हिस त्यांनी जळगांवमध्ये सुरु केली. ऑटोरीक्शा जळगांवात प्रथमच आणल्या.

त्या बरोबरच त्यांचे काव्यलेखन, शाहिरी गाणे चालूच होते. त्यांनी स्वत:रचलेल्या पोवाडयांच्या विविध पुस्तिकांचे प्रकाशन केले. स्वत:च्या एकूण पोवाडयांपैकी ३० पोवाडयांचे प्रकाशन २४ करुन ते थांबले नाहीत, तर सोपानदेव चौधरी ह्यांच्या काही पोवाडयांचे प्रकाशन केले. त्याचप्रमाणे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राहमणांच्या गोत्रावळी जमवून त्यांचे प्रकाशन केले. ही प्रकाशनाची प्रेरणा त्यांना त्यांच्या वडिलांपासून मिळाली होती. त्यांच्या वडिलांचे मुंबईच्या माधव बागेत "रंगोविनायक बुक डेपो आणि प्रकाशक" ह्यानावाचे दुकान होते. शाहीर जामखेडकरांच्या वडिलांनी बरेच जुने ग्रंथ प्रकाशित केले होते. "नवग्रह", "लीलामृत", "मल्हारी मार्तंड" इ. ग्रंथ प्रकाशित केले. ह्या ग्रंथांची मागणी शाहीर जामखेडकरांकडे नित्य येत होती. त्या ग्रंथांचे पुर्नमुद्रण करण्याची त्यांची इच्छा होती परंतु ते ग्रंथ दुर्मिळ झाल्याने त्यांचे पुर्नमुद्रण करणे अशक्य झाले.

शाहीर जामखेडकर आपल्या पोवाडयांचे कार्यक्रम गावोगाव हिंडून करत होते. शाहिरी हा त्यांचा व्यवसाय नव्हता. केवळ हौस म्हणून आणि राष्ट्र जागृती व्हावी म्हणून "स्वातंत्र्यवीर सावरकर", "श्री. न. चि. केळकर" व कवी "दु. आ. तिवारी" ह्यांच्या प्रेरणेने त्यांनी शाहिरी सुरु केली. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे बंधु श्री. नारायणराव सावरकर हे शाहीर जामखेडकरांचे वर्गमित्र असल्याने स्वा. सावरकरांचा निकट सहवास

जनमान्य पुस्तकालय

त्यांना लाभला होता. त्यांच्या लोकमान्य मेळ्यासाठी त्यांच्याकडून हक्काने कवनं करुन घेत.

१९३२ साली अगदी अचानकपणे, आव्हानातून ते जळगांवच्या सार्वजनिक गणेश उत्सवात शाहीर झाले. त्यावेळी त्यांनी "नमन", "सुधारणा", "देशस्थिती" हे पोवाडे गायले. तेव्हापासून जामखेडकरांची गणना शाहिरात होऊ लागली. त्यांचे वैशिष्टय म्हणजे ते स्वत: स्वरचित रचना स्वत:च चाली लावून गात. खडा आवाज, सुरेलपणा, आणि सुबोध रचना हया वैशिष्टयांमुळे ते लवकरच नावारुपाला आले. हया कालखंडात त्यांनी सुमारे १०० पोवाडे रचले.[२५] त्यात विविधता होती. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, शाहिरी कवनं, पदे, लावण्या इ. प्रकार होते. त्यांनी जुन्य पोवाडयांना चाली लावण्याचे काम हाती घेतले. पोवाडा गायकीचे आधुनिकीकरण करुन पोवाडे स्वरबध्द केले. १९४४ साली मुंबई रेडिओने त्यांच्या पोवाडयांचा कार्यक्रम प्रसारित केला. त्याच साली "ओडियन" आणि "यंगइंडिया" हया ग्रामोफोन कंपनीने "सुधारणा", "देशस्थिती", "रेशनिंग", "पुण्यस्मरण" हया पोवाडयांच्या रेकॉर्डस् काढल्या. त्यांनी त्यांचे पोवाडयाचे कार्यक्रम तिकिटे लावून थिएटरमध्ये केले. तसेच स्वा. सावरकरांच्या आज्ञेने दुस-या महायुध्दाच्यावेळी सैन्य भरतीसाठी पोवाडे करुन गांवोगांवी कार्यक्रम करुन सैन्यभरतीत व शेतीच्या सुधारणेसाठी जनतेला प्रभावित केले.

२५] परिशिष्ट - तेरा, चौदा. पान - 109, 111

.....पुढे चालू.

एवढी प्रसिध्दी मिळूनही सरकारनं त्यांचा कुठलाही सन्मान केला नाही. परंतु १९४५ साली "जगन्नाथपुरीच्या, शारदापीठाच्या श्री. जगद्गुरु शंकराचार्यांनी" "कविभूषण" ही पदवी मुंबई येथील प्रार्थना समाजात झालेल्या कार्यक्रमाचे वेळी बहाल केली.[२६] त्याचप्रमाणे ३ सुवर्णपदके, १।। तोडा, ६०/७० चांदीचे बिल्ले बक्षीस म्हणून मिळाले. तसेच दैनिक, नियतकालिकांनी त्यांचा वेळोवेळी सन्मान केला.[२७]

त्यांनी आपले विचार अगदी परखड शब्दांत व्यक्त केले असल्यामुळे १९३१ साली लिहिलेला महात्मा गांधीवरील "कैदी महात्मा" हा पोवाडा ब्रिटिश सरकारने १९३२ साली जप्त केला. अजूनही तो सरकार दप्तरी पडून आहे. गांधीवधानंतर गावातील चिडलेल्या लोकांनी शाहिर जामखेडकरांचे घर जाळण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी मोठ्या प्रयासाने त्यांना पळून जावे लागले.

शाहीर जामखेडकरांचे पोवाडे ओजस्वी, अलंकारयुक्त आणि सुबोध होते. त्यांचे "तानाजी", "मुरारबाजी", "बाजीप्रभु देशपांडे", "अफझलखान वध", "सुधारणा", "देशस्थिती", "उन्नती का अवनती", "महात्मा गांधी", "स्वातंत्र्यवीर सावरकर", "नेताजी सुभाष" वगैरे पोवाडे अत्यंत गाजले.

२६] परिशिष्ट - एक पान 79

२७] परिशिष्ट - सोळा. पान 125

....पुढे चालू.

शाहीर जामखेडकरांचा सहवास प्रसंगोपात्त लाभल्यामुळे त्यांच्या स्वभावातील बारकावे माझ्या लक्षात आले. ते ज्याप्रमाणे तडफदार पोवाडयांचे लिखाण करीत, त्याप्रमाणे मोठया निर्भिडपणे त्यांनी संसार केला. पत्नी, चार मुलं आणि सहा मुली असा त्यांचा मोठा परिवार होता. आर्थिक परिस्थिती अभावी मोठया मुलाला नोकरी करावी लागली. सुस्थितीतून एकदम गरिबी आल्यामुळे पत्नी एककल्ली झाली. संकटावर संकट येत होती परंतु त्याला न डगमगता आपल्या मुलामुलींना योग्य मार्गाला लावले. त्यांचे संसार मांडून दिले. त्यांची वृत्ती धार्मिक होती. ते दत्तभक्त होते. रेणुका देवीची अखंड उपासना केली. कोणावरती अवलंबून न रहाण्याचा त्यांचा स्वभाव होता. मृत्यूपेई पर्यंत ते आपल्या अविवाहित पुत्राकडे राहिले. ते निर्व्यसनी होते. आयुष्यभर ते चहा प्यायले नाही आणि डालडा तूपही खाल्ले नाही. ते कटक आणि मेहेनती होते. लोकसंग्रही होते. मित्रपरिवाराबरोबरच कुत्रे, मांजरी, गाय हया प्राण्यांवर जीव होता. त्यांना ज्योतिषशास्त्राचा नाद होता. उत्तम कुंडली ते बनवीत. शेवटपर्यंत अखंड वाचन केले. शतचंडीचा मोठा यज्ञ केला. भारतभर प्रवास केला.

१४ जून, १९८० साली क्षुल्लक आजाराने त्यांना वयाच्या ८९ व्या वर्षी मृत्यू आला. त्यांनी आपली शाहिरी आपल्या पुढील दोन पिढयांमध्ये सुपूर्द केली. त्यामुळे त्यांच्या तीन पिढयांमध्ये शाहिरी चालू आहे.

चरित्रकोश [स्वातंत्र्य सैनिक]

महाराष्ट राज्य पश्चिम महाराष्ट्र खंड १

[अहमदनगर, धुळे, जळगाव, नाशिक]

दर्शनिका विभाग – मुंबई

जामखेडकर प्रल्हादराय रंगनाथ

[शाहीर "कविभूषण" जामखेडकर] जन्म १८९१

जन्मगाव गिरणारे, नाशिक आहे हा उल्लेख

मूळगांव – जळगांव, [ता. जि. जळगांव.]

शिक्षण – मराठी इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपर्यंत

१८३०–३२ सालच्या कायदेभंगाच्या आंदोलनात

सभा, मिरवणुकीत आणि मीठाच्या सत्याग्रहात

भाग. समाज शिक्षणासाठी राष्ट्रीय पोवाडे

तयार केले व त्या आधारे प्रचार केला.

मूळगांव – गिरणारे (नाशिक) हे आहे.

संदर्भ – चरित्रकोश (स्वातंत्र्य सैनिक), प्रकाशक – डॉ. भ. ग. कुंटे

प्रकाशन वर्ष – १९७८ , पान – 233

'आत्मनिवेदन'

लोकमान्य मेळा जनहित दृष्टीनें शके १८४८ सालांत स्थापन झाला असून तो स्वीकृत कार्य कसें पार पाडीत आहे हें नाशिकच्या जनतेस विदित आहेच. आज पावेतो श्री. वर्तक वकील, पानसे वकील, टकले मास्तर, कोचरगांवकर, देशपांडे, वैद्य, शुक्ल, काळे, मराठे, कार्डिले, चिंतोपंत पाटणकर, सुगनचंद, वगैरे सद्गृहस्थांनीं मेळयाच्या कामास जें वेळोवेळीं बहुमोल साह्य केलें त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. यंदाचे सालीं श्री. भाऊराव जालिहालकर यांनीं गांधर्व महाविद्यालयांतील रा. शंकरराव जाधव यांस मेळा बसविण्याचे कामीं परवानगी दिल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहें. त्याचप्रमाणें चालूं सालीं कवि मंजुमाधव, वनवसंत, दत्तात्रज, चौधरी, नाथ निफाडकर, शुक्ल व कोचरगांवकर यांनीं लोकमान्य मेळयास आपलीं कवनें दिल्याबद्दल व श्री. जाधव यांनीं मेळा बसविण्याची कामीं अत्यंत मेहनत घेतल्याबद्दल या सर्वत्रांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेंच होतील. यापुढें उत्तरोत्तर मेळयाचे हातून अशीच जनसेवा घडो हीच विघ्न-- हर्त्या गणेशाजवळ नम्र प्रार्थना आहे.

सर्वांचा कृपाभिलाषी.

प्रल्हाद रंगनाथ जामखेडकर पेन्टर.

चालक लोकमान्य मेळा.

नाशिक.

- प्रकरण ३ रे -

शाहीर प्रल्हादराव : वाङ्‌मयीन कर्तृत्व

शाहीर प्रल्हादरावांचे वाचन खूप झाले होते. त्यांना वाचनाची गोडी घरी वडिलांचे पुस्तकाचे दुकान असल्याने आणि वाचनाची आवड असल्याने लागली. त्यांचे मराठी आणि इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषांतून थोडेफार शिक्षण झाले असल्यामुळे, त्यांचा पिंड शाहिराचा असल्यामुळे त्यांनी नोकरीचे "जू" झुगारून दिले. आणि शाहिरी हा पेशा पत्करला. १९२० साली त्यांनी स्वत:चा "लोकमान्य मेळा" स्थापन केला. त्या मेळ्यातून "कवि मंजुमाधव", "वनवसंत", "दत्तागज", "सोपानदेव चौधरी", "नाथ निफाडकर" इ. ची कवनं दमदार आवाजात गाऊन महाराष्ट्रातील लोकांची मने आकर्षित करून घेतली. अगदी सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या संचात "हार्मोनियमवर" [पेटी]"श्री. गोविंद जाधव", "श्री. कारखानीस," 'तबल्याला' "श्री. देशपांडे" आणि "सखाराम जोशी" हे साथीला होते. त्यानंतरच्या काळात त्यांची तीन मुलं "श्री. विनायक," 'श्री. रविंद्र" आणि' "श्री. प्रभाकर' जामखेडकर असत.

शाहीर प्रल्हादरावांचे लेखन ओजस्वी, अलंकारपूर्ण, सुबोध असल्याने मराठी सारस्वतात मोठी महनीय कामगिरी केल्याचा नावलौकिक मिळाला. जळगांवचे शाहीर "दुर्गाप्रसाद तिवारी" ह्यांच्या प्रोत्साहनाने शाहीर प्रल्हादरावांचा शाहिरी कवनं करण्याचा उत्साह द्विगुणित झाला. १९३२ साली त्यांनी आपल्या शाहिरी फडाचा पसारा आणखी वाढवला.

.......पुढे चालू.

ब्रिटिश राजवटीत जनतेत जागृती आणण्यासाठी पोवाडा हे प्रभावी माध्यम मानले गेले. त्यामुळे महाराष्ट्रात शाहिरी काव्यगायनाला बहर येऊ लागला होता. परंतु त्यातही दोन गट पडले होते. एक गट असा होता की प्रसिध्दीस पावलेल्या शाहिरांचे गाजलेले पोवाडे कंठगत करून त्यांचे श्रोत्यांसमोर गायन करायचे. तर दुसरा गट स्वत: पोवाडे रचून गात. साहजिकच अशा शाहिरांनाच मोठे उत्तेजन मिळू लागले आणि ते लोकप्रिय झाले. ह्यात प्रामुख्याने शाहीर "पां. द. बाडिलकर", "शाहीर म. नर. नानिवडेकर, "शाहीर सुपाटे", "शाहीर दीक्षित", "शाहीर प्ल्हादराव जामखेडकर", "शाहीर मुळे" इ. ची नावे घ्यावी लागतील. ह्या शाहिरांनी असा अलिखित नियमच केला होता की दरवर्षी गणेशोत्सवात व इतर कोणत्याही प्रसंगी नवीन कवनं रचून नव्या ढंगात ते जनतेपुढे सादर करायचे. या शाहिरांनी केवळ जुन्या चालींवरच भर न देता पोवाड्यातील प्रसंगानुरूप नव्या नव्या चाली योजुन आपले पोवाडे अधिक आकर्षक केले.

शाहीर प्ल्हादरायांनी आपल्या पोवाड्यांची शाहिरी पुष्पमाला गुंफून प्रसिध्द केली आहे. ह्यात "वीररत्न मुरारबाजी", "प्रतापी प्रतापसिंह", "सिंहगडचा संग्राम", "शेरास सव्वाशेर" अर्थात "अफझलखानाचा वध", "संग्रामदेवता राणी लक्ष्मीबाई," "पुण्यस्मरण," "जवानमर्द ब्राह्मणभाई बापू गोखले," "आधुनिक भीष्म अर्थात् बाजीप्रभू देशपांडे," "बदामीचा वेढा," "पं. मोतीलाल नेहरू" "रंगाचा पोवाडा," "स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर," "उन्नती का अवनती,", "पृथ्वीराज चव्हाण", "राष्ट्रपिता महात्मा गांधी,"

......पुढे पानं.

"सुधारणा," "देशस्थिती", "नेताजी पालकर", "धर्मसिंह संभाजी," "ब्रिटिशांचे व्यापारी यश", "वसईचा वेढा", "शाहिस्तेखान" इ. पोवाडयांचा समावेश होतो.

ह्या पोवाडयांच्या व्यतिरिक्त त्यांनी काही "लावण्या", "असावा नसावा" स्वरूपाची कवनं आणि इतर शाहिरी ढंगाची कवनेंरचून त्यांचीही शाहिरी पुष्पमाला गुंफून प्रसिध्द केली. काही अपूर्ण राहिलेले लिखाण आजही उपलब्ध आहे.

येथे एका पोवाडयाचा आवर्जून उल्लेख करणे महत्त्वाचे आहे. तो पोवाडा म्हणजे "शिवराज्याभिषेकाचा पोवाडा" ह्या पोवाडयाविषयी अधिक विस्ताराने विचार करणे प्रस्तुत ठरेल. शिवराज्याभिषेक हा आपल्या महाराष्ट्रातील मोठा कलाटणीचा विषय आहे. ह्या विषयावर आजपर्यंत केवळ तीन शाहिरांनीच पोवाडे रचले आहेत. त्यापैकी अग्रमान शाहीर प्रल्हादरायांना मिळतो. त्यांनी हा पोवाडा इ.स. १९४५ साली लिहिला. त्यानंतर १९६१ साली शाहीर बाडिलकरांनी लिहिला, त्यानंतर शाहीर बापूराव विभूते बुधगांवकर ह्यांनी लिहिला. शाहीर प्रल्हादरायांचा हा पोवाडा श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज स्मारक समितीने प्रकाशित केलेल्या "शाहिरांचे छत्रपती शिवाजी महाराज" ह्या १९९० साली प्रकाशित केलेल्या पुस्तकात समाविष्ट केला आहे.

काव्यलेखन शैली :

शाहीर प्रल्हादरायांची शब्दांची निवड मोठी चटकदार आणि लेखनशैली डौलदार होती, मराठमोळी होती. सर्वसामान्य मराठी

.....पुढे चालू.

माणसाला समजेल अशा भाषेतून त्यांनी आपले लेखन केले. त्याचे अस्सल उदाहरण म्हणजे "बाजीप्रभू देशपांडे" ह्यांचा पोवाडा हे आहे. त्यातील चौक ६ यातील ही ओळ पहा --

" जयजयकार झाला समयाला। शिवा म्हणतो
पुढं बाजीला। जातोंच आतां किल्ल्याला।
पोहोचण्याची खूण समजली। तोफा डागून
देतो तुम्हाला। पांचच वेळा डागीन तोफेला।
कडकडून भेटला बाजीला।। "

शाहीर जामखेडकर आपल्या पोवाडयांची सुरवात करतांना नमनात गणपती, सरस्वती, आदि देवदेवतांना नमन करुन भारतातील महान संत, अनेक रथी-महारथी, शूर योध्दे, मुत्सद्दी, राजकारण पटू, बुध्दिमंत आणि वंदनीय महापुरुषांना वंदन करतात. त्याच बरोबर ते ज्येष्ठ आणि मान्यवर शाहिरांनाही विसरले नाहीत, ते म्हणतात --

" अनंतफंदी, रामजोशी, होनाजींनी।
कित्येक शाहीर हाती डफ घेऊनी।
चैतन्य दिले हो त्यांनी स्वराज्यातुनी।
गजबजला अवघा महाराष्ट्र शूर मर्दांनी।।
महाराष्ट्र देवता प्रसन्न झाली क्षणी।
मर्दवीर लोपता पारतंत्र्य ये क्षणी।।

असेच "वीररत्न मुरारबाजी" ह्या पोवाडयात त्यांनी अनेक मान्यवरांचे आशीर्वाद मागून मग पोवाडयाच्या विषयाला हात घातला आहे.

.....पुढे चालू.

ते म्हणतात —

आतां नमीन लालाजी दास बाबुना।

नेहरु यांना। पितापुत्रांना। मालविय

मुंजे वाडिलकर देशभक्तांना। नंतर

नमीन शांतीब्रिद महात्मा गांधींना

टिळक भक्तांना पाहो आशीर्वाद या कवनाला।।

शाहीर जामखेडकरांच्या लेखनशैलीचे एक वैशिष्टय असेकी त्यांच्या शब्दरचनेतून लयबध्दता जाणवते. हया लयबध्दतेतून आपोआपच प्रत्येक शब्दावर जोर येऊन शब्दातील मतितार्थ ध्यानात येतो. भावनेची तीव्रता जाणवते. "संग्रामदेवता राणी लक्ष्मीबाईचा पोवाडा" हयातील ही ओळ —

चौक ७ वा

" चंड मुंड दैत्य संहार। हरवी भूभार। हाती

तल्वार। गदगदा हलविल भूगोलास।

देवगण पाहती तिच्या युध्दास। आश्चर्य

चकित करील सकलांस।। "

किंवा "असावा नसावा" हया लोकगीतातील कुठलेही चरण पहा त्यातही लयबध्दता आढळेल.

" नदीला पाणी। पेढेला वाणी। गावाला धनी

असावा। बोलून गोड। आतून दोड।

गळा कापणार नसावा। "

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

त्याच प्रमाणे "आधुनिक कुमारिका" ह्या लावणीतही तीच ठसक्याची लज्जत आढळते --

" इराण्याचे हॉटेल वाटेला। सर्व खाण्याला।
जागा बाजूला। तेथे बसण्याला। काय
वाटेल ते करण्याला गावते।। "

बोली शब्दांचा वापर :

शाहीर जामखेडकरांच्या काव्य शैलीचे एक वैशिष्टय असे की त्यांच्या काव्यात मराठी बोलीचे प्रतिबिंब दिसून येते. निदर्शनास आले की एकूण शाहिरी काव्याचा, बोलभाषेचा वापर हा नि[illegible] आहे, असे म्हणता येते. अस्सल मराठमोळी भाषा वापरून आपली कवन लिहिली आहेत. त्यामुळे कवनांना जोर प्राप्त झालेला दिसतो.

बोलभाषा	प्रमाणभाषा
तल्वार	तलवार
व्हईल	होईल
व्हती	होती
वक्ताला	वेळेला
चाल्ला	चालला
कनैया	कन्हैया
हुर्डी	हुरडा
घुटमळ्ळा	घुटमळला

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

बोल भाषा	प्रमाण मराठी
जम्ले	जमले
पाच्छा	पादशहा
काप्ती	कापती
दिस्तो	दिसतो
नर्डि	नरडी
उस्को	उसको

इंग्रजी शब्दांचा वापर :
===============

इंग्रजांचे राज्य भारतावर असल्यामुळे इंग्रजीतून शिक्षण मिळू लागले होते. सामान्य जनतेच्या बोलण्यातून इंग्रजी शब्दांचा सर्रास वापर सुरू झाला होता. आपले पोवाडे लोकांना समजावे आणि नवीन इंग्रजी शब्दांवर टीका करण्यासाठी शाहिरांनी आपल्या सुधारणेवर आधारित असलेल्या कवनांमध्ये इंग्रजी शब्दांचा वापर मोठ्या कौशल्याने केला आहे.

उदा. :

१] "फॅशनचा वाढता काळ। झाले बेताल।।" - उन्नती का अवनती.

२] "जरा थांबा गडे। टॉयलेटिंग करून मी येते।" - आधुनिक कुमारिका.

३] "इराण्याचे हॉटेल वाटेला।" - - ----"--"-----

४] "डायव्होर्स कोर्टामध्ये घेता। " ------"--"-----

५] "कोंबडी, अंडी, ब्रँडी लागे बर्फही थंडागार" - सुधारणा.

६] "एल.सी.पी.एस. वा एम.बी.बी.एस. डाक्तर झाले फार।" - सुधारणा.

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

७] "व्हिजोट वायूनो पाय निघेना।" - सुधारणा.

८] "कारकुनी वाढते पोक। फिरती किती एक। - कारकुनाचा पोवाडा
मागती भिक। नो व्हेकन्सी जाब ठेवण्यात।।"

९] "कोण पुसतो तुमच्या डिग-यांना।" - कारकुनाचा पोवाडा

१०] "डिपार्टमेंटलो बसली बोकांडी।" - ----"--"-----

११] "निवडणूकांचा स्टंट सारा।" - दुष्काळाचा पोवाडा.

१२] "कौन्सिल पासून बोर्डात। सर्वठायी मात।" ----"--"-----

हिंदी भाषेचा वापर :

लोकांवर पोवाडयातील एखादया प्रसंगाचा प्रभाव पडावा म्यासाठी ऐतिहासिक पोवाडयातील अफझलखान, फाझलखान, पादशहा इ. च्या तोंडी अरबी, फार्सी, उर्दू, हिंदी मिश्रित संवाद घातले आहेत.

उदा. :

" देखते काफरकी जात। घरमें रखों सालोंकु मत।
घसोटकर फत्तरराम को लावो रास्तें में तुम।
लुट लुटाकर साफ करो मकान हरदाम।।
देखनेमें बढ़ीया औरत। हजिर करो उस्की सुरत।
कलमा पडाकर लौंडीको रखेंगा पास ।।

शाहीर जामखेडकरांच्या छापलेल्या पोवाडयांच्या पुस्तकांचे एक वैशिष्टय लक्षात घेण्यासारखे आहे. पोवाडा सुरु करण्यापूर्वी त्या पोवाडयातील प्रत्येक चौकात कोणता प्रसंग आला आहे, त्याची क्रमवार माहिती ते आधी देतात आणि मग पोवाडा सुरु होतो. त्यामुळे पोवाडयातील कथानक

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

अगोदरच वाचल्यामुळे वाचकांनाही पोवाडा समजणे अधिक सुकर जाते. यात अभ्यासिकांचीही सोय झाली आहे, ते त्यांचे वैशिष्टय म्हणावे लागेल.

शाहीर जामखेडकरांनी पौराणिक विषयावर केवळ २ पोवाडे लिहिले आहेत. एक "भक्त प्रल्हादाचा पोवाडा" आणि दुसरा "दत्तमहात्म्य" ह्या व्यतिरिक्त पौराणिक विषय हाताळला नाही. यावरुन त्यांचा कल पौराणिक रचनेकडे विशेष नव्हता असे दिसते.

पोवाडयातील सामाजिकता :

शाहीर जामखेडकरांची लेखणी सामाजिक विषयांवरही बोलू लागली होती. त्यातील "सुधारणा" आणि "देशस्थिती" ही शाहिरी कवने उल्लेखनीय अशीच आहेत. इ.स. १९३१ साली प्रसिध्द झालेल्या त्यांच्या "सुधारणा" ह्या कवनात पारतंत्र्यातील समाज स्थितीचे वर्णन, सर्वत्र कसा अनाचार माजून अधःपात झाला आहे हे दर्शविले आहे.

" कोंबडी अंडी भेंडी लागे बर्फही थंडागार ।
ग्लास झोकुनि धर्मावरती गप्पा मारिती फार ।। "

ह्या बरोबरच स्नान संध्या न करणार ब्राह्मण, समाज, अंगी मर्दपणा नसलेले क्षत्रिय, स्वहस्ते नित्य दाढी घोटणारा तरुण वर्ग, दूध, तूप सोपून चहाच्या आहारी जाऊन निर्बल झालेला समाज, स्त्रीपुरुष लज्जा व विनय कमी होत चाललेल्या कुलीन स्त्रीया, देशभक्तीच्या नावावर गुंडगिरी करणारा तथाकथित पुढाऱ्यांचा वर्ग या सर्वांवर त्यांनी ताशेरे झोडून त्याचा निषेध केला आहे. ह्या पोवाडयाच्या शेवटी ते म्हणतात —

........पुढे चालू.

" सुधारणा ही शिखरा गेली चालो कधी येणार।

प्रल्हादाचा सवाल हा की जागृति कधी होणार। "

"देशस्थिती" ह्या कवनात आपला देश आता दीनवाण झाला आहे. पूर्वी भारतातून सोन्याचा धूर निघत होता आणि आज त्या देशाची दैना झाली आहे. आज ऐक्याची देशाला गरज आहे. एकी करून स्वराज्याची स्थापना करा, असा संदेश त्यात त्यांनी गोवला आहे.

" स्थळी स्थळी जागा सरकार देईल दगा।

हे उमगोनी वागा ।

एकी करोनी स्वराज्य घ्याना ।।

शाहीर जामखेडकरांना निषेधार्ह वाटणाऱ्या किती गोष्टी हल्लीच्या समाजात इतक्या रूढ आणि नित्य परिचयाच्या झाल्या आहेत की त्यावर केलेली टीका अयोग्य अशीच वाटणारी आहे. उदाहरण घेऊन सांगायचे झाल्यास दाढी स्वहाताने करणे, हॉटेलात जाणे, स्त्रीपुरुषांचे एकत्र बोलणे, शिक्षण घेणे, फॅशन करणे इ. अनेक परंतु ह्या गोष्टींचा खोलवर जाऊन विचार केला तर त्या पारतंत्र्याच्या काळात किती सत्यतेच्या कसोटीवर उतरल्या होत्या ह्याचा उलगडा होईल.—

"रेशनिंगचा" पोवाडा ह्या पोवाड्यात ते विनोदाने म्हणतात —

" काय किटया मजा सांगू रेशनिंगची ।

पोटाला पोटभर मिळण्याची ।।

चहाला साखर नाही। पोटाला भाकर नाही।

पाळी आली उपाशी मरण्याची ।। "

.......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

ज्यावेळी धान्य रेशनमध्ये मिळू लागते, त्यावेळी सर्वसामान्य लोकांचे किती हाल झाले हयाचे वरील ओळींमध्ये वर्णन आले आहे. लोकांना पोटभर खायला अन्नही मिळत नाही. चहात टाकायला साखर मिळत नाही भाकरीसाठी ज्वारी, बाजरीही मिळत नाही त्यामुळे लोकांवर उपासमारीची पाळी आली आहे. हे कटु सत्य सांगितले आहे. आपले विचार स्पष्टपणे मांडणे ही शाहीर जामखेडकरांची हातोटी आहे. "असावा नसावा" हया कवनात ते म्हणतात --

" मनगटी पक्का। शत्रुला बुक्का। देणार शिलेदार असावा।
कुटाचा शेजार। कंजुष मालदार। चहाडखोर माणूस नसावा।।
अन्नाचा मिंदा। विद्येचा बंदा। मिठाला जागणार असावा।।
धन्याशी बेमान। वृथा अभिमान। गुरुचा निंदक नसावा।। "

माणूस कसा असावा आणि कसा नसावा हया बद्दल शाहिरांनी मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे. माणूस दिलदार असावा तसाच तो शूर मर्दही असावा, परंतु तो चहाडखोर नसावा, गुरुची निंदा करणारा नसावा. गुरु हा महनीय असतो. त्याला नावे ठेवणारा शिष्य विद्येचा बंदा होत नाही. माणूस मीठाला जागणारा असावा, ज्याच्या घरी मीठ खाल्ले त्याची निंदा करणारा नसावा. स्वत:विषयी खोटा अभिमान, गर्व करणारा नसावा. माणसाने नम्र असावे, असे माणसाचे गुणदोष सांगितले आहे.

इंग्रजांनी भारतात इंग्रजी शाळा काढल्या. त्या शिक्षणाने फक्त कारकून निर्माण झाले. अशा कारकूनांना इतर व्यवसायही मिळेनासे झाले. भारतातील बलुतेदारी नष्ट झाली. जो तो विनाकष्ट पैसे मिळविण्याच्या

.......पुढे पान.

अनमोल पुस्तकालय

मागे लागला. परंतु हे कारकून इतके झाले की त्याचे वर्णन करतांना शाहीर म्हणतात --

" कारकूनी वाढते पीक। फिरती किती एक।
मागती भीक। नो व्हेकन्सी बाब ठेवण्यात।
ऐटीने देती ~~ते एकमेकांत~~ एका छटक्यात। मेल्याहून मेला होत चित्तात।।
मॅट्रीक होताची पास। नोकरीचा लागतो ध्यास।
देशभक्ती नाही हृदयास। परी पूर्णपणे उदास।। "

प्रत्येकाने शिक्षण तर घेतले पण त्याचा काही उपयोग होत नाही. शिक्षणतर घेतले पण त्या शिक्षणाचा इतर व्यवसायासाठी काहीच उपयोग होत नसे. नोकरीही मिळत नसे आणि त्या शिक्षणापासून देशाबद्दल प्रेम शिल्लक राहिले नाही.

"दुष्काळाचा पोवाडा" हाही असाच ज्वलंत पोवाडा आहे. भारत स्वतंत्र झाला. जनतेचं राज्य आलं. पण ते फक्त नावाला. सर्वत्र महागाई झाली. सर्व अत्यावश्यक गरजांच्या वस्तूंचा दुष्काळ आला. आतापर्यंत लोकांना ओला दुष्काळ आणि कोरडा दुष्काळ माहित होता परंतु हा महागाईचा दुष्काळ त्यांना माहित नव्हता. त्याचा चटका सर्व जनतेला बसू लागला. लोकांचे अतोनात हाल होऊ लागले. याचे वर्णन करतांना ते म्हणतात --

" गरिबी हटाव फिरली द्वाही। बंडाने दिधली ग्वाही।
- - - - - - - - - - - -
तीन रुपये ज्वारी बाजरी। गहू तांदूळ पाचावरी।
दाळीचा भाव तसा लै भारी। किंमती वाढती भराभर।
कोण याला जबाबदार।। "

पुढे चालू

अनमोल पुस्तकालय

गहू, ज्वारी, बाजरी, तांदूळ, डाळी ह्यांच्या किंमती आकाशाला भिडल्या. आपला भारत गरिबांचा देश आणि त्यांना नपरवडणाऱ्या किंमती सर्व अन्नधान्याच्या झाला. आता ह्याला जबाबदार कोण ? असा सवाल ते विचारतात — "दारूचे दुष्परिणाम" वर्णन करतांना ते म्हणतात —

" दारूचे व्यसन देशात। हिंदु लोकात ।
वाढे जोमात। काळोखी लागतो त्याने तोंडास।
बायकापोरं लागती भीकेस। खदखदा हासतो पितर स्वर्गात।।"

एकदा का माणसाला दारूचे व्यसन लागले की ते कधी सुटत नाही. त्यामुळे घर संसार सारे काही रसातळाला जाते. शेवटी बायकामुलांनी भीक मागण्याची पाळी येते. त्याच बरोबर दारू किती वाईट आहे. त्याचे व्यसन तुम्ही सोडा, असे ते सांगतात.

अशा प्रकारे समाजात दिसून येणाऱ्या अनिष्ट रूढी, परंपरा आणि नव्याने येत असलेल्या फॅशन, सुधारणा त्यामुळे भारतीय संस्कृती रसातळाला जात आहे, ह्या सर्व गोष्टींची खंत शाहीर जामखेडकरांना वाटत होती. त्यामुळे देशाचा ऱ्हास होईल तो होऊ नये, हिंदू धर्म बुडू नये ही तळमळ त्यांच्या काव्यातून आपल्याला दिसून येते. सामाजिक पोवाड्यातून कवीचे सामाजिकतेचे भान आणि जाणिव केवढी तीव्र आहे हे आपल्या लक्षात येते.

ऐतिहासिक पोवाडे :

शाहीर जामखेडकरांनी लिहिलेल्या पोवाड्यांमध्ये ऐतिहासिक कालखंड उल्लेखनीय वर्णिला आहे. त्यातही प्रामुख्याने शिवाजी महाराजांच्या संदर्भातही त्यांची शाहिरी बहरली आहे. शिवाजी महाराजांच्या कालखंडावर एकूण ८

....पुढे चालू.

जनमान पुस्तकालय

पोवाडे रचले आहेत. शिवाजी महाराजांचे पुत्र संभाजी महाराज आणि राजाराम यांच्यावर तीन पोवाडे रचले आहेत.

ह्या पोवाडयांचा अभ्यास करतांना आपल्या असे लक्षात येते की शिवाजी महाराजांच्या कार्यसिध्दीत ज्या प्रसंगांवर भर देणे आवश्यक आहे त्याच सर्व विषयांवर शाहीर जामखेडकरांनी पोवाडे रचले आहेत. शिवजन्म, राज्याभिषेक, त्यांचे साथी तानाजी, आबाजी, मुरारबाजी इ. वर पोवाडे रचले आहेत.

"शिवजन्म पोवाडा"आणि "शिवराज्याभिषेक" हे दोन पोवाडे प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांवर लिहिले आहेत. ह्या दोन्ही पोवाडयातील भाषा सारखीच आहे. परंतु "तानाजी सुभेदाराचा पोवाडा", "वीररत्न मुरारबाजी", "आधुनिक भीष्म अर्थात् बाजीप्रभु देशपांडे", "सिंहगडचा संग्राम" ह्या पोवाडयांतील भाषा जितकी जोरकस, रसाळ, ओघवती झालेली आहे, तितकी "शिवजन्म" आणि "शिवराज्याभिषेक" ह्या पोवाडयात आढळत नाही. "शिवजन्म" पोवाडयात प्रथम महाराष्ट्राची स्थिती कशी होती; त्यांच्यावर मोगल सत्ता कशी जुलूम करत होती ह्याचे वर्णन जरा विस्ताराने पण मनावर बिंबवणारे केले आहे.

"जरि हाती होती तल्वार। षंढापरी लाचार।" अशा शब्दांत वर्णन केले आहे. जुलमांपुढे मराठयांचा शुरपणा, मर्दपणा खुंटून गेला होता.

" पाठवून देरे तुझ्या बहिणीला। आणि जर
पाठवलं नाही तर जाळीन तुझ्या गावाला।।"

अशा या काळात मराठयांना वाचविण्यासाठी जीजाबाईच्या पोटी शिवशंभूनि

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

जन्म घेतला आणि मराठयांचा उध्दार झाला. मराठी राज्याची स्थापना झाली. "शिवराज्याभिषेक" हा पोवाडा अत्यंत छोटा आहे. वरं म्हणजे राज्याभिषेक सोहळयाचे वर्णन जितके करावे तितके कमीच परंतु शाहिरांनी येथे अत्यंत थोडक्या शब्दांत राज्याभिषेकाचे वर्णन केले आहे. परंतु वर्णन कमी असले तरी त्यात सोहळयाचा तपशील मात्र संपूर्ण आला आहे. राज्याभिषेकाच्या वेळी शिवाजी महाराजांनी घातलेला पोषाख ह्याचे वर्णन "अफझलखानाचा वध" या पोवाडयात आलेल्या वर्णनापेक्षा कमी प्रभावी वाटते. अफझलखानाच्या भेटीला जातांना शिवाजी महाराजांनी केलेल्या पोषाखाचे वर्णन १२ ते १७ चौकांमध्ये केले आहे तर राज्याभिषेकाच्या पोवाडयातील पोषाखाचे वर्णन केवळ दोनच ओळींतच संपवले आहे.

"प्रल्हादरायांचा अफझलखान हा महाराजांना शोभणाराच शत्रु झाला आहे," हे उद्गार नाथ निफाडकर, संपादक वाङ्मय, नाशिक यांनी पोवाडयाच्या प्रस्तावनेत काढले आहेत.

हे दोनही पोवाडे उत्तम झाले आहेत. त्यातील प्रसंगांचे वर्णनही बहारीचे झाले आहेत.

त्यानंतर क्रम लागतो तो शिवाजीच्या साथीदारांचा "बाजीप्रभू देशपांडे", "मुरारबाजी", "तानाजी", "आबाजी", "सोनदेव" यांसारखे मातब्बर सेनापती ज्यांनी जीवाची बाजी लावून स्वराज्य स्थापनेत मोलाचा वाटा उचलला, त्यांच्यावर हे पोवाडे रचलेले आहेत. तानाजी मालुसरे ह्यांच्यावर तर दोन पोवाडे रचले आहेत. "तानाजी सुभेदार यांचा पोवाडा" आणि दुसरा "सिंहगडचा संग्राम पोवाडा" ह्या दोन पोवाडयांमध्ये तानाजी

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

सुभेदार यांचा पोवाडा सरस वाटतो. तानाजीच्या शौर्याचे वर्णन करतांना शाहीर म्हणतात —

" तानाजी मर्द सुभेदार। हिंदु भूवर ।
सिंहाहून क्रूर। धडधडा मुंडकी उडवी गगनात।
काळही ज्याला कापतो स्वप्नात।
नमतो दास देशाचा ख्यात।। धृ।।

हे ध्रुवपद मोठे बोलके आहे. हा पोवाडा फक्त दोनच चौकांचा आहे, तरीही प्रभावी झाला आहे. कोंढाणा किल्ला घेत असतांनाचे वर्णन, मुलाच्या लग्न सोहळ्याचे वर्णन, युध्दाचे वर्णन आणि शिवाजीचा शोक मनाला चटका लावून जातो —

" गड आला पण सिंह गेला स्वर्गाला। "

" सिंहगडचा संग्राम " पोवाडयातही हे वर्णन अशाच प्रकारचे आले आहे. त्यात जीजाईच्या मनावर झालेला परिणाम वर्णिला आहे —

" जिजाबाईला खबर कळताच अश्रू येति नयनाला।
तानाजी पुत्र कसा रुसला। "

हे उद्गार आपल्याही डोळ्यात पाणी आणतात.

जीवाला जीव देणारे शूर सेनापती शिवाजीला लाभले होते. त्यात सगळ्यात वरचा नंबर लागतो तानाजीचा. तानाजी जीवलग सखा होता. "सिंहगडचा संग्राम" पोवाडा दीर्घ आहे. ११ चौकांचा हा पोवाडा आहे. तानाजीवर लिहिलेले दोन्हीही पोवाडे एकाच विषयावर जरी लिहिले असले असले तरी त्यात साम्य नाही. "तानाजी सुभेदार" पोवाडयात तानाजीच्या

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

शौर्यावर भर दिला आहे, तर "सिंहगडचा संग्राम" पोवाडयात कोंढाणा घेण्याचे जीजामातेचे मानस, तानाजीची प्रतिज्ञा, तो निघाल्यावर पालखीचा कोंडा तुटून झालेला अपशकून, तानाजीचे सामर्थ्य, किल्लेदार उदयभानूचे वर्णन, युध्द वर्णन, शेलार मामा ८० वर्षाचे असून सुध्दा त्यांनी गाजविलेले शौर्य इ. चित्रण सविस्तर पण अंगावर रोमांच उभे करणारे आहेत.

"कल्याणचा खजिना" ह्या प्रसंगावरही शाहिरांनी पोवाडयाची रचना केली आहे. "आबाजी सोनदेव" ह्यांचा पोवाडा अर्थात "कल्याणचा खजिना" हा पोवाडा २ चौकांचा परंतु सुंदर, भाषा जोमदार, "वीररत्न मुरारबाजी," "बाजीप्रभू देशपांडे अर्थात आधुनिक भीष्म" हे पोवाडे शिवाजीचे सौंगडी त्यांच्या पराक्रमावर आधारित आहेत. त्यातील आधुनिक भीष्म हा दीर्घ पोवाडा गणला जाईल. १७ चौकांचा हा पोवाडा आहे. जीव पणाला लावून शिवाजीच्या स्वराज्यात भर घालणारे बाजीप्रभू त्यांना आधुनिक भीष्माची उपमा देऊन शाहिरांनी त्याचा गौरव केला आहे. त्याचे वर्णन करतांना शाहीर म्हणतात —

" हा भीष्म आधुनिक झाला ।
इच्छामरणीच हा ही मेला ।। "

ऐतिहासिक विषय हाताळतांना त्याविषयीची संपूर्ण माहिती उपलब्ध करुन घ्यावी लागते. ती माहिती अचूक आहे की नाही ह्याचा पाठपुरावा करावा लागतो आणि मगच त्या माहितीला सत्यता प्राप्त होते. शाहीर जामखेडकरांनी शिवाजी महाराज, झाशीची राणी, पेशवेकालीन व्यक्ती, त्याचप्रमाणे शिवकालीन महत्त्वाच्या व्यक्ती, प्रसंग ह्यावर पोवाडे लिहिले

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

आहेत. प्रत्येक पोवाडयाच्या शेवटी आपण ही माहिती कोठून गोळा केली हयाचा ते तपशील देतात - " जवान मर्द ब्राह्मण भाई बापू गोखले" हया पोवाडयाच्या शेवटी पोवाडयात आलेली माहिती आपण घेतली हे पोवाडयाच्या पुस्तिकेतील प्रस्तावनेत म्हटले आहे —

" प्रस्तुत पोवाडा देशभक्त प्रो. शि. म. परांजपे यांच्या मराठयांच्या लढाया या पुस्तकाचे व जुन्या पोवाडयांच्या आधारे लिहिला आहे." त्यामुळे त्यांचे पोवाडे ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने सत्यतेला धरून उतरले आहेत.

त्यांच्या ऐतिहासिक पोवाडयांमध्ये वीररसाला उधाण आलेले दिसून येते. "बाजीप्रभू देशपांडे", "मुरारबाजी", "सिंहगडचा संग्राम" हया पोवाडयात ही वीरश्री प्रकर्षाने उतरलेली दिसून येते. वीररसाचा उठाव करतांना सुयोग्य शब्दाची निवड ते चांगल्या रीतीने करतात. त्यामुळे आवेशपूर्ण रचना करण्यात त्यांना मोठे यश मिळाले आहे. " वीररत्न मुरारबाजी " पोवाडयात

" मागुनि कोणी यवनाने ।
कांपिले शीर अधमाने ।
परि हा शूर धडाने ।
तोडिले किती शस्त्राने ।। "

असे प्रभावी वर्णन आले आहे.

झाशीच्या राणीच्या पोवाडयातील त्यांच्या भाषेचा आवेश उल्लेखनीय असाच आहे.

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

" उफळून बाधीण गेली । नाहिं फोडिली ।
दया नाही केली ।। "

याप्रमाणे हा जोश आणि त्याच बरोबर झाशीच्या राणीची शोकांतिका शाहिरांनी मोठया आत्मीयतेने आणि सहृदयतेने रेखाटली आहे. ७ व्या चौकातील हे वर्णन पहा —

" तो वार मस्तकी आला । डावा डोळा सोडी जागेला ।
किर्ची भेदुनी गेली छातीला । आशेनं सोडलं बाईला ।
पण तिने ठार केला शत्रूला । राहिलेला गोरा कांपला ।
मग कोसळली बाई धरणीला । शेवटचं पाहिलं पुत्राला ।। "

हे वाचतांना हृदय हेलावल्याशिवाय राहात नाही. हा पोवाडा करुणरसानुकूल अशाच भाषेत लिहिला आहे.

आधुनिक क्रांतिकारकांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणारा "स्वातंत्र्यवीर बॅ. वि.दा.सावरकर" हयांचा पोवाडा असाच जोमदार आहे. हा पोवाडा ११ चौकांचा आहे. त्यातील पहिल्या चौकात सावरकरांचा जन्म व बालपण वर्णिले आहे, दुस-यात पुण्यातील प्लेगचे वर्णन, चौथ्यात परदेशगमन, पाचव्या-सहाव्यात नाशिकच्या चळवळी, आठव्या, नवव्या व दहाव्यात समुद्रोड्डाण, खटला व शिक्षा आणि अकराव्यात हिंदुउत्थापनाची चळवळ वर्णन केली आहे. हे सांगतांना स्वत: शाहीर पोवाडयाच्या प्रस्तावनेत लिहितात —

" पोवाडयात लिहिलेला काव्यमय इतिहास मला स्वानुभवामुळे तंतोतंत जनतेपुढे स्मरला तसा ठेवता आला. यातील फक्त समुद्रावरील प्रसंग

पुढे चालू

अनमोल पुस्तकालय

मात्र श्री. तात्याराव यांना विचारून लिहावा लागलेला आहे. "

हा पोवाडयातून त्याकाळातील राजकीय, सामाजिक, चळवळींचे यथार्थ दर्शन घडते. त्यामुळे हा पोवाडा "हिंदुसभेच्या प्रचारास उपयोगी पडेल व जनतेंत जागृति करील," असे श्री. न. चिं. केळकर म्हणतात.

"राष्ट्रपिता महात्मा गांधी" यांचा पोवाडा म. गांधीचे जीवन, सत्य, अहिंसा, त्याग आणि सेवा हयावर सर्वस्वी आधारित होते. अशा अद्वितीय, परमपूज्य राष्ट्रपित्याचा चौघडा वाजवून पोवाडा रचला आहे. या पोवाडयाच्या शेवटी महात्मा गांधींच्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या घटनांची दिनदर्शिका शाहिरांनी जोडली आहे.

अशा प्रकारे शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर हयांनी लिहिलेल्या पोवाडे वाङ्मयाचा परामर्श आपण पाहिला. त्यातील काही हस्तलिखित पोवाडे आजही अप्रकाशित राहिले आहे.

हया अभ्यासावरून आपल्याला असे दिसून येते की, शाहीर जामखेडकरांनी विपुल पोवाडे रचले. त्यात विषयांची विविधता होती. प्रामुख्याने त्यांच्या पोवाडयांचा विषय समाजसुधारणा हा होता. त्यामुळे त्यांना समाजसुधारणेची तळमळ होती असे दिसून येते. त्यांचे पोवाडे रसानुकूल, जोमदार असेच होते. प्रामुख्याने त्यांचे पोवाडे बोलभाषेत होते. त्यात इंग्रजी, हिंदी, उर्दु, फार्सी, अरबी या शब्दांचा वापर केलेला दिसून येतो. त्यांची वृत्ती धार्मिक असली तरी पौराणिक विषयावर केवळ दोनच पोवाडे केलेले आढळतात. म्हणजेच त्यांचा पौराणिक रचना करण्याकडे कल नव्हता असे दिसते.

अशा प्रकारे आपण शाहीर प्रल्हादरायांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व पाहिले.

अनमोल पुस्तकालय

प्रकरण ४ थे

शाहीर प्रल्हादराव यांच्या पोवाडयांचे विशेष

साहित्यिक ज्यावेळी साहित्य निर्मिती करत असतो. त्या साहित्य निर्मितीमागे काही प्रयोजन असतात. शाहीर जामखेडकर शाहिरी कवनं करीत त्यामागेही काही प्रयोजन ठरलेली होती. त्या प्रयोजनांमध्येच शाहीर जामखेडकरांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व एकवटले होते. अशा जिज्ञासापूर्ती व उदबोधन प्रयोजनाचा विचार पुढे केला आहे.

जिज्ञासापूर्ती व उदबोधन :

आपल्या कवनांतून लोकांना काहीतरी बोध झाला पाहिजे हयासाठी आणि त्यांची जिज्ञासा जागृत झाली पाहिजे हयासाठी त्यांची धडपड होती. शाहीर जामखेडकरांच्या सर्व ऐतिहासिक आणि सामाजिक पोवाडयात लोकांना त्यांनी उपदेश केला आहे. लोकांना ऐतिहासिक व्यक्तींबद्दल आदराची भावना असते. त्यांचा जन्म, मृत्यू, आणि पराक्रम यांच्या गाथा ऐकण्यात त्यांना मोठा आनंद होत असतो. शाहीर जामखेडकरांनी इतिहासाचा संपूर्ण अभ्यास करून लोकांपुढे कवनं मांडली. त्या पोवाडयांचा अभ्यासकांना उपयोग होतो आणि लोकांची जिज्ञासापूर्ती होते.

उदा. : " पुण्यस्मरण पोवाडयात " ते लिहितात —

" अठराशे पस्तीस सालांत। पुण्यक्षेत्री काशी नगरात।
बाईचे तात मोरोपंत। यांचे कुळी पोरं जल्मत ।
नांव ठेऊन "मनू" पाळण्यात। मातर गेली, तिची स्वर्गात।।"

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई ह्यांच्या जन्माचा काळ आणि कुळ ह्या पोवाड्यात दाखवून दिला आहे. "झाशीची संग्रामदेवता महाराणी लक्ष्मीबाईचा पोवाडा" ह्यात १८१८ सालचा थोडा इतिहास सांगितला आहे —

" अठराशे अठरा सालात। फेकूनी तागड्यास।
गारदि राज्यास। पेशवाईचे राज्य घेवुनी हातात।
नऊ लाख पेन्शन देऊनी त्यास। बाजीराव ठेवला ब्रह्मावर्तास।। "

"तानाजी सुभेदार" पोवाड्यात उदयभानू रजपुताचे सैन्य किती होते ह्याचे वर्णन दुसऱ्या चौकात असे आले आहे —

" अठरा हजार सेना होती। त्याची रणमस्त।
कडेकोट बंदोबस्त । आटोकाट देती गस्त ।
मध्यरात्र गडद अंधार। ना दिसे कोण मगरमस्त।। "

"नेताजी सुभाषचंद्र" ह्यांच्या पोवाड्यातील हे वर्णन पहा —

" १३ मे, २७ सालाला। तिसरा जेल तो त्याला ।
कलकत्याचा मेयर केला लोकांनी त्याला ।
३० साली विलायतेस [illegible]। हवा खाण्याला।
३६ साली आला देशाला। सरकारने पकडलं त्याला।
[१७-३-३७] सतरा मार्च सदतीस साली सोडलं बाबुला।। "

अशी कित्येक उदाहरणं शाहीर जामखेडकरांच्या पोवाड्यात सापडतील. काटेकोर सनावळी देऊन वाचकांची जिज्ञासा भागवली व ऐतिहासिक सत्य शोधले. त्यामुळे हे पोवाडे अभ्यासकांनाही उद्बोधक ठरतात.

.....पुढे पाहं.

अनमोल पुस्तकालय

वर्णनपरता :
=======

शाहीर जामखेडकरांची भाषा ओजस्वी होती. त्यांच्या भाषेला लयबध्दता होती. त्याच प्रमाणे त्यांची वर्णनाची पध्दत सुरेख होती. प्रसंगाचे वर्णन करतांना ते त्या प्रसंगाशी अगदी समरस होऊन जातात आणि मग तो प्रसंग जिवंत होतो. याचा प्रत्यय पोवाडे ऐकतांना आणि वाचतांना सुध्दा वारंवार होतो. "शेरास सव्वाशेर" अर्थात " अफझलखानाचा वध " ह्या पोवाडयात शाहिरांची लेखणी मुक्तहस्ताने चालतांना दिसून येते. शिवाजी महाराज अफझलखानाच्या भेटीस जातांना त्यांनी केलेला पोषाख ह्याचे वणन स्वभावोक्ती अलंकाराचे स्मरण करुन देणार हे वर्णन आहे—

" शिवाजीने पोषाक चढविला स्वच्छ चांदरा ।
शिवाजीच्या शिरी शोभली पगडी तशीच ही जरतारी ।
नरस्माने चंद्रमौली हा प्रकट जाहला भूमिवरी ।
भूमिवरील्या शिवशंभूच्या शिरी न दिसे रजनिपती ।
शोधून पहाता दिसे तुम्हां शिवरायाच्या वामांगी ।। "

"सिंहगडचा संग्राम" ह्या पोवाडयात तानाजी आणि उदयभानू ह्या दोन्ही तुल्यबळ योध्दयांचे वर्णन करतांना ते म्हणतात --

" उदेभान आणि तानाजीची पडताच गाठ ।
एकमेकावरी चाती ओठ ।।
भीम-बकाचे युध्द जाहले जसं भारतात ।
तसंच झालं दोघात । - - - - - - - -
- - - - - कर्णावरती अर्जून करतो मात ठाच ठायास ।। "

"शेरास सव्वाशेर" अर्थात "अफझलखानाचा वध" ह्या पोवाडयात देखील शिवाजी

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

महाराज आणि अफझलखान ह्या दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांचे वर्णन केले आहे --

" शेराला भेटून सव्वाशेर । महीष केला ठार ।
करुनि संहार । शिवाजीचा बोध असे आपणास ।
विसरुनी गेला मराठा खास ।। "

" पृथ्वीराज चव्हाण " ह्यांच्या पोवाडयात भोजनाच्या पंक्तीचे सुरेख वर्णन केले आहे. स्वयंवरसंदर्भातील भोजनावळीचे वर्णन तपशीलाने आलेले आहे --

" पाने मांडली ती केळीची । सव्वाहात ती लांबी त्याची ।
डावे हाती पहिली मिरची, खाली कोशिंबीर ती केळीची,
चटणी तशीच ती डाळीची, गर्दी, लवण लिंबू पेस्ची,
उजवे हाती फळ भाजीची, पातळ भाजी तशी अळूची,
भजे कुर्डया, पापड, लोणची, वडे, सांडगे, चटणी आल्याची,
परोपरी खिरी त्या वरती, मध्यभागी ती मुद भाताची ----
चंद्र उगवल्याचा [illegible] पिवळे वरण शोभे वरती,
- - - - - - - - - - लाडूसी त्या नाही गणती,
मोतीचूर, दळ बेसन म्हणती, बुंदीवर त्या बहुतची प्रिती,
जिलबी, चिरोटे, करंजी फुगली, बासुंदी पुरी,
त्यावर ल्सली, श्रीखंडाची पुरी फजिती,
नानापरीचे भात ही येती - - - - - - -
पुरी भाजी च्या थोडिसी ।। "

अशा प्रकारे जेवणात येणारे पंचपक्वांन्न त्याचबरोबर डावीकडील चटणी, कोशिंबीर आणि उजवीकडील भाज्या ह्यांचा तपशील ते मोठया रसिकतेने देतात.

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

शब्दप्रभुत्व :
=======

शाहीर जामखेडकरांची लेखणी वर्णन करतांना जशी तळपत होती, त्याचप्रमाणे त्यांचे शब्दांवर केवढे प्रभुत्व होते, याचा प्रत्ययही आपल्याला त्यांच्या कवनातून आल्याशिवाय रहात नाही. आपल्या कवनांत त्यांनी अनेक अलंकारांचा वापर केलेला दिसून येतो. " आधुनिक भीष्म " अर्थात " बाजीप्रभू देशपांडे " ह्या पोवाडयात " हार " ह्या शब्दावर केलेला श्लेष पहा —

" फाझलखान सिध्दीजोहार । शहाचा हार ।
खाईना हार । रणावरी खाईना जो हार ।
विजयश्री घाली सदोदित हार । पण
शिवबापुढे खाल्ली हार । हार खाऊनि झाला पशिहार ।
झाला जोहार । अल्ला पालन हार ।
दिल्लीस का ऽऽ हार ऽऽ ॥ "

[हार - गळयातील हार, पराभव, रक्षणकर्ता, काहूर]

श्लेष अलंकाराप्रमाणेच उपमा अलंकाराचाही वापर ते करतात. आपल्याला जे काही म्हणायचे आहे त्यासाठी ते निरनिराळया उपमा देऊन त्या गोष्टीचे श्रेष्ठत्व ते सिध्द करतात. "बाजीप्रभू देशपांडे" हयांच्या पोवाडयात बाजी प्रभूंना दिलेली आधुनिक भीष्माची सार्थ उपमा देतांना ते लिहितात —

" हा भीष्म आधुनिक झाला । इच्छामरणीच हा ही मेला ।
खिंडीत ठेवी देहाला ॥ "

अलंकारांप्रमाणेच शाहीर जामखेडकरांनी यमकाची जुळणीही सुरेख साधली आहे.

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

" नेताजी सुभाषचंद्र " हया पोवाडयाचे ध्रुवपद "चंद्र", "द्र" या शब्दाचे यमक जुळवून केले आहे —

" आकाशी जसा एक चंद्र। या देवेंद्र ।
तसाच एक चंद्र। जन्मला पहा हिंद देशात ।
प्रल्हादरायाचा मुजरा या चंद्रास ।
भारतीय वंद्य सुभाष चंद्रास ।। "

आपल्या पोवाडयात आपण अलंकारांची खैरात करतो हयाची जाणीव शाहिरांना होती ते आपल्या नमनात म्हणतात --

" आदि नमन गणेश देवाला, शारदा देवीला आणि जननीला।
नंतर नमोन सर्व देवांस, प्रल्हादराय जोडी हा अनुप्रास,
नमन या हिंद भूमीचरणास ।। "

पोवाडयातील उपदेशपरता :

शाहीर जामखेडकर आपल्या सर्व पोवाडयांतून श्रोत्यांना उपदेश करतात. अगदी पौराणिक विषय असो वा सामाजिक विषय असो त्यातून शाहीर अगदी सहजपणे श्रोत्यांना उपदेश करून जातात. ते आपल्या प्रत्येक पोवाडयाच्या शेवटी उपदेश केल्याशिवाय रहात नाहीत. " दारूबाजास ईशारा " हया कवनात ते उपदेश करतात ——

" शाहीर हा प्रल्हाद विनविती दारूबाजाला ।
देश बंधु हो सोडा सोड ऐशा व्यसनाला ।। "

ज्या दारूमुळे आपण सर्वकाही स्वत:चे हरवून बसतो, आपण भीकेला लागतो असे व्यसन काय कामाचे ? तेव्हा हे देश बंधूनों। मी तुम्हांला असे विनवतो

अनमोल पुस्तकालय

की दारू सोडा. ---

"वीररत्न मुरारबाजी ह्या पोवाडयातून, तुम्ही मुरारबाजी सारखे मर्द व्हा, असे ते सांगतात ---

"बांधा हो मर्दपरि असा चंग ।
ऐकुनी हा समरप्रसंग ।।"

आपला महाराष्ट्र शूर वीरांचा देश आहे. परंतु इंग्रज भारतात आल्यावर तुम्ही आळशी झालात. तुमच्यातला मर्दपणा कुठे गेला. मुरारबाजी, तानाजी, आबाजी ज्याप्रमाणे प्राणपणाने लढले त्याचप्रमाणे तुम्हीही देश स्वतंत्र करण्यासाठी लढा.

शाहीर असा सवालही आपल्या श्रोत्यांना करतात. "उन्नती का अवनती" ह्या पोवाडयाच्या शेवटची मिळवणी ह्या दृष्टीने मोठी बोलकी आहे. --

"देशाची झाली उन्नती का अवनती ।
खरोखर किती । छाती ठोक सांगा स्मरून।
देशास। प्रश्न हा सारा ज्ञानी लोकांस ।
प्रल्हादराय म्हणे सोडवा त्यास ।।"

भारत पारतंत्र्यात गेला आहे तो स्वतंत्र करण्यासाठी शाहीर उपदेश करतात ---

"एकी करोनी स्वराज्य घ्याना ।"

इंग्रज भारतात आले. त्यांनी देशात सुधारणा केल्या. ह्या सुधारणांमुळे देशाची किती हानी झाली, त्याचे वर्णन शाहीर करतात ---

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

" सुधारणा ही शिखर। गेली खाली कधी येणार।

प्रल्हादाचा सवाल हा को जागृती कधी होणार।। "

हया सुधारणांमुळे देशाची उन्नती झाली का अवनती ? हाच खरा प्रश्न आहे. इंग्रजांनी भारतात ज्या सुधारणा केल्या त्या योग्य आहेत की अयोग्य याचा विचार न करता आपण त्या स्विकारल्या आणि त्यामुळे काय झाले ? तर आपल्या देशात त्याचे दुष्परिणामच झाले. त्यामुळे शाहिरांनी सर्व ज्ञानी लोकांना एकच प्रश्न केला आहे की देशाची उन्नती झाली का अवनती? हयाचा तपास करा.

अशा प्रकारे मोठया परखडपणे ते आपले विचार आपल्या पोवाडयातून मांडत. शाहीर जामखेडकर हयांची कवनं सुबोध, ओजस्वी, अशीच होती. " कैदी महात्मा " हा महात्मा गांधी हयांच्यावर लिहिलेला पोवाडा. त्यातील त्यांची परखड मतं पाहून सरकारने १९३२ साली तो पोवाडा तात्काळ जप्त केला.

शाहीर जामखेडकरांजवळ शीघ्र कवित्व होते. त्यामुळे कुठल्याही विषयावर ते प्रभावी कवनं करत. " ऐराणी भाषेतील नाशिकचे गोंधे " हे त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल.

स्वजीवनभाष्य :

शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर आपल्या पोवाडयातून स्वत: विषयीचा उल्लेख करतात. प्रत्येक कवनात "शाहीर प्रल्हादराय विनवी," "प्रल्हादराय देतो स्मरण तुम्हाला," "प्रल्हाद शाहीर होई मनी दंग" अशा छोटया छोटया

जनमान्य पुस्तकालय

पुढे चालू

वाक्यांतून ते स्वत:चा उल्लेख करतात. " संग्रामदेवता राणी लक्ष्मीबाईचा पोवाडा " ह्याच्या शेवटच्या चौकात ते स्वत:चा सविस्तर परिचय करून देतात. ते म्हणतात, " माझे गुरु काव्यकला निपुण श्री. दु.आ.तिवारी ह्यांच्या आज्ञेने मी शाहिरी सुरु केली. माझा जन्म रंगनाथ आणि सीताबाई ह्यांच्या पोटी झाला. त्यांनीच माझं नाव प्रल्हाद ठेवलं. मी देशस्थ असून ऋग्वेदी आहे. आणि मी नाशिक या तीर्थक्षेत्राचा रहिवाशी आहे. "

" काव्य कला निपुण तिवारी यांचे आज्ञेने ।
जी जडली हि-याची जडण शाहिरान ।
रंगनाथ, सिताबाई यांचे पोटी जनन ।
शाहिराचं नावं ठेविलं त्यांनी प्रल्हाद ।
देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण ।
गंगेच्या तीरावर आहे त्याचं ठिकाण।
नाशिक क्षेत्र ते पावन केलं रामानं ।
रहिवाशी असे तो त्याच क्षेत्राचा जाण।
अठराशे त्रेपन्न शकात केलं कवन ।। "

आपल्या पोवाडयाचा प्रभाव लोकांवर पडतो ह्याची जाण शाहिरांना होती. आपले पोवाडे लोकप्रिय आहेत, गांवोगावी त्या पोवाडयांना मागणी आहे, लोकांना ते मुखोद्गत आहेत ह्याची जाणीव प्रल्हादरायांना होती. म्हणून ते "पृथ्वीराज चव्हाण " पोवाडयात लिहितात ——

" शहरो शहरी प्रल्हादरायाच्या रंग कवनाला ।। "

.....पुढे चालं.

जनमाल पुस्तकालय

कीर्ती आणि पैसा :

पोवाडे करण्याबद्दल, गाण्याबद्दल शाहीर जामखेडकरांना रसिकांकडून बक्षिसं मिळाली परंतु शिवाजी महाराजांच्या काळात जसा शाहिरांना मानसन्मान मिळत असे, तसा सोन्याचा तोडा व घोडा बक्षीस म्हणून आम्हाला मिळत नाही. तो काळ आता राहिला नाही. ह्याची खंत ते " अफझलखानाचा वध " ह्या पोवाड्याच्या शेवटी व्यक्त करतात ––

" शाहिराने करता पोवाडा। सोन्याचा तोडा ।
आणि एक घोडा । रायाने बक्षिस दिधला त्यास।
धन्य दाता शिवाजी झाला। आज कोण बोला ।
देतो हो मला । अशा बक्षिसास ? ।। जी जी जी ।। "

सरकारनं बक्षिसं दिली नाही, पण रसिकांच्या तोंडी आणि हृदयात शाहीर जामखेडकरांचे नाव मात्र सतत घोळत होते. हीच त्यांची कीर्ती. शाहीर जामखेडकरांचे पोवाडे अलंकारपूर्ण असूनही सुबोध असेच आहेत. हे आपल्या वरील सर्व उदाहरणांवरून लक्षात येईल.

प्रतिभा शक्ती :

शाहीर जामखेडकरांना अलौकिक प्रतिभा शक्ती लाभली होती. याचा प्रत्यय आपल्याला जागोजाग येतो. " स्वातंत्र्यवीर बॅ. वि. दा. सावरकरांच्या " पोवाड्यातील हे उदाहरण पहा ––

" किती झाले गेले असतील। पुढे होतील। आज असतील।
स्वातंत्र्यवीर भरतखंडात। सावरकर मेरुमणी हो त्यात। "

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

त्याच प्रमाणे " रंगाचा पोवाडा " ह्यातील उदाहरण पहा —

" मध्ये मुख्य अंबारी राजशाही। मागे अंबाऱ्या दाट।
यश वर्णीतात भाट। चंद्राला शोभा तोऱ्यांत ।
शोभती तसे श्रीमंत ।। "

अशा सर्व पोवाडयांतून निरनिराळे उदाहरण आपल्याला दिसून येतील. अशा वर्णन प्रभुत्वातूनच त्यांचे पोवाडे समजण्यास सुकर झाले आहेत. त्यामागील त्यांचा भाव, आवेश आपल्याला चटकन समजतो.

अशा प्रकारे आपण शाहीर जामखेडकरांच्या पोवाडयात आलेले विशेष आपण पाहिले.

अनमोल पुस्तकालय

प्रकरण ५ वे

शाहीर प्रल्हादराय यांच्या पोवाडयांची स्वरबध्दता

शाहीर जामखेडकरांनी आपल्या "लोकमान्य मेळया" पासून कार्यक्रमांना सुरूवात केली. शाहीर प्रल्हादराय हे मोठे शिस्तप्रिय होते. त्यांचा कार्यक्रम ठरलेल्या वेळी सुरू होई. साधारणत: २ ते ३ तास अखंड कार्यक्रम चालू असे. त्यांच्या कार्यक्रमात मध्यंतर नसे. प्रत्येक कार्यक्रमात नवीन रचना सादर करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. कार्यक्रमाच्या वेळी आपल्या सर्व साथीदारांचा विशिष्ट पोषाख असावा हयाकडे लक्ष असे. तो नियम ते स्वत: पाळीत. भगवा फेटा, भगवा नेहरूशर्ट, सुरवार, हाच साथीदारांचाही पोषाख असे.

शाहीर जामखेडकरांनी पोवाडा गायनाचे आधुनिकीकरण केले. ते आपल्या साथीला पूर्वापार चालत आलेले तुणतुणे व डफ तर घेतच पण त्या बरोबरच पेटी [हार्मोनियम] आणि तबला घेत. त्यांनी पूर्वापार चालत आलेल्या तुणतुण्यात थोडी सुधारणा केली. त्या तुणतुण्याला त्यांनी "स्क्रू" बसविले. हे तुणतुणे आणि डफ ते स्वत: घरी बनवत असत. प्रत्येक ठिकाणी ध्वनिक्षेपकाची [लाउडस्पिकर] सोय होत असेलच असे नाही आणि त्यांचा स्वत:चाही ध्वनिक्षेपकाचा संच नव्हता. त्यामुळे ध्वनिक्षेपकाचा वापर न करता ते आपला कार्यक्रम सादर करीत. सर्व समुदायाला ऐकू जाईल असा शाहिरांचा आवाज पहाडी, खडा आणि सुरेल होता.

......पुढे चालू.

शाहीर जामखेडकरांचे वैशिष्ट्य म्हणजे चालीचे आधुनिकीकरण. हा त्यांच्या वाङ्‌मयीन व्यक्तिमत्वाचा महत्वाचा विशेष आहे. शाहीर प्रल्हादराय ह्यांनी पोवाड्यांच्या चालींना "स्वरबध्द" [नोटेशनबध्द] केले. प्रत्येक चालीचे "नोटेशन" तयार केले. संगीत क्षेत्रात स्वरबध्दतेला [नोटेशनला] अत्यंत महत्व आहे. सर्वसामान्य लोकांना शास्त्रीय संगीताची गोडी लागावी. लोकांना शास्त्रीय संगीत समजण्यास सोपे जावे ह्यासाठी " पंडित विष्णु दिगंबर पलुस्कर " आणि " भातखंडे " ह्या दोन्ही संगीततज्ञांनी गाण्याचे नोटेशन केले. गाणी स्वरबध्द केली. सर्व राग स्वरबध्द केले. शास्त्रीय संगीत स्वरबध्दतेमुळे सुकर झाले.

शाहीर जामखेडकरांचे विचार असेच होते. पोवाड्यांच्या विशिष्ट चाली हा एक कुतूहलाचा आणि चर्चेचा विषय आहे. त्या चालींची गोडी मोठी अवीट आहे. अगदी नवशिकाऊ उमेदवाराला पोवाडा गाता यावा ह्यासाठी शाहीर जामखेडकरांनी आपल्या पोवाड्यांच्या चालींना स्वरबध्द करून ठेवले. ह्यावरून त्यांना शास्त्रीय संगीताचे सखोल ज्ञान होते, याचा प्रत्यय येतो. त्यांनी त्यांचे काही पोवाडे, काही कवनं कोणत्या रागावर आधारित आहे, ह्याची नोंद केली आहे.

उदा. : लोकमान्य मेळ्यातील काही पदे --

१] " गोपनंदना " - राग मिश्र पिलु.
२] " अरूण हा उधळित सुषमा ये " - राग झिंझोटी.
३] " कशि न ये लाज अजुनि निजलात " - राग तिलंग.
४] " गाऊ चला आनंद गौरीनंदाचे गान " - राग बिहाग.
५] " अजुनि कशी येना तुज करूणा " - राग भिमपलास.
६] " अजुनिही करूणा, कशी येईना " - राग भैरवी.

अनमोल पुस्तकालय

[चाल - प्रभु अजि गमला.]

आज शाहिरी वाङ्मयाचे जतन करायचे झाल्यास पूर्वीच्या पोवाडयांच्या पूर्वापार चालत आलेल्या चालींना स्वरबध्द करुन ठेवणे महत्त्वाचे आहे. ही दूरदृष्टी लक्षात ठेऊन शाहीर प्रल्हादरायांनी जुन्या पोवाडयांच्या चालींचे आधुनिकीकरण करुन त्यांची स्वरबध्दतेत मांडणी करुन ठेवली आहे. सुमारे १०० पोवाडयांना त्यांनी स्वरबध्द करुन ठेवले आहे.

ज्याप्रमाणे आज शहराशहरात सुगमसंगीताचे, शास्त्रीय ~~मध्य~~ संगीताचे वर्ग चालतात त्याप्रमाणे आपल्या परंपरागत संगीताचा अभ्यास होण्यासाठी पोवाडे शिकवण्याचे वर्ग चालावेत अशी त्यांची इच्छा होती आणि म्हणूनच त्यांनी आपल्या पोवाडयांच्या चालींना स्वरबध्द केले.

त्यांनी केलेल्या स्वरबध्दतेची उदाहरणे पुढील प्रमाणे पाहण्यापूर्वी संगीताच्या प्रमुख संज्ञा आणि परिभाषेची संक्षिप्त ओळख सर्वांसाठी करुन देणे उचित होईल.

संगीताची संक्षिप्त परिभाषा -

[१] यात स्वरांच्या समुदायाला सप्तक असे म्हणतात.

"सा", "रे", "ग", "म", "प", "ध", "नी" --- सप्तक.

[२] सप्तकाचे तीन प्रकार आहेत.

अ] "मंद्र" = खर्जातील आवाज किंवा खालच्या पट्टीतील आवाज.

मंद्र स्वर ओळखण्याची खुण प्रत्येक स्वराच्या खाली एक टींब असतो.

उदा. : " ऱे ", " ग ", "म".

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

ब] " मध्य " = मध्यम आवाज .

क]"तार" = उंच स्वरातील आवाज.

तार स्वर ओळखण्याची खुण प्रत्येक स्वराच्या वर एक टींब असते.

उदा. : " सां," " रें, " " गं," "मं,"

[३] स्वराचे तीन प्रकार आहेत.

अ] "शुध्द" स्वर - "सा", "प" व सर्व सप्तकातील.

ब] "कोमल" स्वर - ओळखण्याची खुण "कोमल" असलेला स्वराखाली आडवी रेघ असते.

उदा. : "रे", "ग", "ध", "नी".

क] "तीव्र" स्वर - ओळखण्याची खुण - "तीव्र" असलेला एकच स्वर आहे तो म्हणजे "म". "म" तीव्र झाल्यास त्यावर " । " रेघ देतात, म्हणजेच " मे " असे दाखवतात.

[४] असे शुध्द, कोमल, तीव्र स्वर आणि मंद्र, मध्य आणि तार सप्तकाचा वापर करून निरनिराळे "राग" तयार झाले आहेत. त्या प्रत्येक रागाची प्रकृती हया स्वरांवरून तयार होते.

[५] ताल / तबल्याचा ठेका / लय -

गाणे म्हटले की ते विशिष्ट लयीत अथवा ठेक्यात, तालात बसविलेले असते. हया लयीचे तीन प्रकार पडतात.

अ] विलंबित लय - ठाय लय म्हणतात. ही संथ असते.

ब] मध्य लय - सर्वसामान्य लय.

क] द्रुत लय - जलद गतीने जाणारी लय.

पटे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

स्वरबध्दतेचे काही नमुने

[१]

नमन [ताल – एकताल]

तालाच्या मात्रा १२, खंड / विभाग – ६

खाली [तालाचा मध्य] – ३, ७, टाळया – ४ [१, ५, ९, ११]

नी नी	नी नी	नी नी	नी नी	नी सां	सां सां
आ दि	न म	न ग	णे श	दे वा	ला ऽ
१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
नी नी	नी नी	सां सां	नी सां	रें सां नी	ध प
शा र	दा दे	वी ला	आ णि	ज न ऽ	नी ला
प ध	प म	म म	म ग	मग रे	सा सा
नं त	र न	मि न	स र्व	देऽ वा	स ऽ
प ध	म प	ग ग	म ग	ऽ रे	सा ऽ
ज्यां ऽ	चो ऽ	उ ज्ज्व	ल की	र्ति वा	स ऽ
ग ग	ग ग	ग ग	ग ग	रे सा	नी़ सा
न म	न त्या	सा धू	सं त	मं ह	तां स

.......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

[२]

नमन [ताल - एकताल]

ध़	सा	सा	रे	ग	ऽऽ	ग	ग	सा	रे	म	मम
न	मो	न	मो	ऽ	ऽ	श्री	ऽ	ग	णा	ऽ	ऽ
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२

प	ध	सा	ध	प	म	मम	ग	ग	रेग	रे	सासा
न	मो	प	द	क	म	ला	न	मो	पद	क	मला

साप	पप	पप	पप	पध	मप	गम	गरे	गरे	रे	सा	सा
ॐ न	मोअ	विना	शका	बध्दी	दाय	कादे	ईम	जा	ज्ञा	ना	ऽ

~~[illegible]~~ - पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

[३]

तानाजीचा पोवाडा

चौक १ ला

: चाल :

ताल – झपताल.

मात्र १०, खंड – ४ [२, ३, २, ३]

काली – १, मात्र – ६, टाळ्या – ३ [१, ३, ८]

प नी	नी नी सां	नि सां	नी ध प
य श	वं ती फि	र ली	मा धा री
१ २	३ ४ ५	६ ७	८ ९ १०

प ध	प मऽ ग	ग म	रेग रे सा
तु च	वि तेऽ भि	ती	लै भा री

ध सा	ध सा रे	ग म	ग म ग
अ हो	भां री जी	जी जी	जो जो जी

रे ग	रे रे सा	रे सा	सा सा सा
जो जो	जो जो जो	जो जो	जो जी ऽ

अनमोल पुस्तकालय

उन्नती का अवनती

ताल - झपताल

प प	प प सांऽ	पऽ सां	सां सां सां
झा ली	उ न्न तीऽ	काऽ अ	व न ती
१ २	३ ४ ५	६ ७	८ ९ १०
नी नी	नी सां सां	सां	सां नी धप
क ळे	ना कि ती	या	भा र ती
प नी	ध प म	ग ग	ग रेग रेसा
झा नि	लो कां या	झा ला	तु काऽ ळऽ
मप पध	प म मग	म गम	ग रे साऽ
बो क्या	वा नी भांड	ती त्याला	ना ही ताळ
रे ग	रे ग रे	ग रेसा	नि सा रे
ला ग	ले भी के	ला ऽहो	ती हा ल
ग रे	सा रे ग	रे ग	रे ग सा
हा ल	हो जी जी	जी जो	जी जी जी

..........पुढे चालू.

चीक १ ला

म म | प प नी | नि नी | नी सां सां
सु धा | र णे धा | ला गे | ना अं त

प प | पऽ सां सां | सां नी | नी नी पध
वे ड्या | पाऽड्या त | तैं ई | लो कां त

ध ध | मप ग ग | म ग | रे सा सासा
मु ळे | तीऽ रु ज | ली ति | ची आर पार

म प | ग ग म | ग म | ग रे सानी
तु ने | ना दि ले | अे क | घ र दार

म प | ग ग म | ग मग | रे सा नी
मा या | जो भ र | ला सारा | बा जा र

.......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

महात्मा गांधींचा पोवाडा

ताल – झपताल

म	म	म	म	म	म	म	म	प	प
अ	व	ता	रे	स	त्य	क	लो	यु	गी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

म	म	म	प	प	म	प	ध	पम	गरे
ने	सु	नो	लुं	गी	रा	ज	यो	पुं	गी

म	म	म	म	ऽ	गम	[illegible]	म	ग	रेसा
मो	ह	न	मो	ह	दो	सा	न	थो	राम
म	म	म	म	म	म	ग	गरे	साऽ	नी
यो	गी	अ	व	ता	रे	रा	जका	रणा	त
गग	ग	मग	गग	ग	ग	रे	सा	नी	सा
म्हणू	न	महा	त्माजी	म्ह	णू	आ	म्हो	त्या	स

……पुढे चालू.

प्रकरण ६ वे

शाहीर प्रल्हादराय आणि समकालीन

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीला लोकांमध्ये राष्ट्रजागृती निर्माण झाली. राष्ट्राविषयी आपुलकी वाटू लागली. अशावेळी समाजाला गतइतिहासाची आठवण करुन देण्यासाठी पुन्हा पोवाडा हे माध्यम पुढे आले. " स्वातंत्र्यवीर सावरकर " हे ह्या नव्या युगाचे अग्र शाहीर ठरले. त्यांनी " तानाजी " आणि "बाजीप्रभू" असे दोन पोवाडे लिहिले. तेव्हापासून नव्या शाहिरी युगाची सुरुवात झाली. सावरकरांपासून प्रेरणा घेऊन सुशिक्षित शाहीर जन्माला आले. त्यापैकी सातारा-याचे शाहीर दळवी, आणि पुण्याचे शाहीर गोखले प्रसिध्दीस आले. त्यावेळी शाहीर वाडिलकर, शाहीर म.ना. नानीवडेकर, शाहीर पिराजी नाईक, मुचाटे, दीक्षित, मुळे, एकबोटे, जामखेडकर वगैरे मंडळी उदयास आली. त्यांनी शाहिरी वीररसप्रधान लेखन विपुल केले आणि पोवाडे वाङ्मयात मोलाची भर घातली.

ह्या सर्व शाहीरांमध्ये शाहीर वाडिलकर ह्यांचे स्थान पोवाड्यांची संख्या आणि गुण ह्या दोन्ही दृष्टीने अग्रणी आहेत. ते स्वत: पदवीधर असल्याने त्यांच्या पोवाड्यांमध्ये विद्वत्तेचे तेज दिसून येते. परंतु तेच तेज कधीकधी पोवाड्याच्या अस्सलपणाला मारक ठरते. हा अस्सलपणा शाहीर जामखेडकरांच्या कवनात आढळतो. उदाहरण घेऊन स्पष्ट करायचे झाल्यास " शिवजन्म " हा पोवाडा शाहिर जामखेडकरांनी जसा लिहिला तसाच

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

" श्री शिवजन्म " हा शाहीर खाडिलकरांनी सुध्दा लिहिला. पण दोघांच्याही पोवाडयामधील शिवजन्मकाळाबद्दल तफावत आढळते. शाहीर जामखेडकरांनी सांगितलेला जन्मकाळ जवळपासचा आहे.

" शिवजन्म पोवाडा "

शाहीर जामखेडकर.

शाहीर जामखेडकरांच्या पोवाडयात शिवाजी महाराजांचा जन्म १६३० साली झाला असे सांगितले आहे. तर शाहीर खाडिलकरांच्या पोवाडयात शके १५५१ [१६२९] साली झाला असं सांगतात. ह्यात एक वर्षाची तफावत दिसते.

" जीजाईस पुत्र जाहला। सोळाशे तीस सालाला।
तेजस्वि जसा काय रपला। भूल पडली मोठमोठयांला।। "

" श्री शिवजन्म "

शाहीर खाडिलकर.

" शुक्रवारचा दिवस उगवला। फाल्गुन वद्य तृतीयेला.
शके १५५१ ला ।। "२९

अशी तफावत जरी आढळत असली तरी शाहीर खाडिलकरांची बसण्याची ऐट, म्हणण्याची ढब, आणि आविर्भावाचा थाट यामुळे त्यांचे साधेभोळे पोवाडेही श्रोत्यांच्या मनाचा ठाव घेत असत.

२९] शाहीर पां. द. खाडिलकर यांचे पोवाडे, भाग २, चंद्रभूषण प्रकाशन, पान १०३.

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

कथानकातील मध्यबिंदू हुडकून त्यावर सारा भर देऊन कवनं करणं हे कौशल्य फार थोडया शाहिरांना साधले आहे. त्यातील शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर हे एक मानावे लागतील. त्यांचे पोवाडे अलंकारपूर्ण असूनही सुबोध असेच आहेत. शाहीर दळवी, मुळे, वेलणकर, साठये, सुपाटे हयांचे पोवाडेही असेच अलंकारयुक्त आणि सुबोध आहेत.

पारतंत्र्याच्या काळात हे सर्व शाहीर उदयाला आल्यामुळे त्या सर्व शाहिरांचा ओढा देशसुधारणेकडे होता. " सुधारणा " हया विषयावर शाहीर जामखेडकरांनी जसा पोवाडा लिहिला तसाच कै. म. ना. नानिवडेकर हया शाहिरानेही लिहिला.

" सुधारणा "

शाहीर जामखेडकर.

" कोंबडी अंडी ब्रँडी लागे बर्फही थंडागार ।
ग्लास झोकुनि धर्मावरती गप्पा मारिती फार।।
अहा सुधारणा ही किती मजेदार ।। "

शाहीर नानिवडेकरांची ही रचना पहा —

" सुधारणांचा दिशाभूल पोवाडा "

शाहीर नानिवडेकर.

" सांज सकाळ जाती खेळण्यास टेनिस क्लबला ।
चक्काचूर करती पैशाचा अयोग्य कार्याला ।
टेनिसचा सारा परदेशी खरेदी करण्याला।
बिलियर्ड परदेशी टेबल विकत घेण्याला।
पिंगपाँग बॅडमिंटन बायको खेळाला ।।"[30]

पुढे चालू

अनमोल पुस्तकालय

ह्या शाहीर नानिवडेकरांच्या पोवाडयात जोष जाणवत नाही. परंतु शाहीर जामखेडकरांच्या पोवाडयात अत्यंत रोखठोक सवाल विचारले आहेत. सुधारणा देशात किती बोकाळली आहे, की त्यामुळे ब्राह्मणधर्म पार बुडाला आहे. लोकांच्या अंगात मर्दपणा शिल्लक राहिलेला नाही. त्यांना मैदानी खेळ नको तर त्यांना क्लबात जाणे, दारू पिणे, मांस खाणे आवडायला लागले आहे. शाहीर जामखेडकरांच्या कवनात एक लयबध्दता आहे. त्यामुळे आपोआपच शब्दावर जोर येऊन त्या कवनातील मर्म लक्षात येते.

" सुधारणा " ह्या विषयावर जशी कवनं केली गेली त्याच प्रमाणे "असावा नसावा" ह्या विषयावर शाहीर जामखेडकर आणि शाहीर खाडिलकर ह्यांनी कवनं लिहिली आहेत. त्यातील साम्यभेद पाहणे आवश्यक ठरेल. शाहीर जामखेडकरांचं हे कवन २५ कडव्यांच दीर्घ आहे. तर शाहीर खाडिलकरांच हे कवनं केवळ ८ च कडव्यांच आहे. शाहीर जामखेडकरांनी माणसाच्या मनाचे अनेक गुण दोष, मनाचे पैलू घेऊन तो कसा असावा त्या प्रमाणे तो कसा नसावा हे दाखवून दिले आहे. शाहीर जामखेडकर ह्या कवनात जावयाबद्दल आपले मत मांडतांना म्हणतात ---

" घराला परडी । तेल्याला करडी । कुणब्याला हुडी असावा ।
जावाई रोडका । वाणांत पडका । सासूचा लाडका नसावा ।। "

३०] राष्ट्रशाहीर कै. म. ना. नानिवडेकर पुरस्कार्थचे पोवाडे, प्रकाशन - नानीवडेकर शाहिरी संगम, मुंबई, पान ५.

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

तर शाहीर धाडिलकर ह्याच जावयाबद्दल आपले मत मांडतांना "असावा - नसावा " ह्या कवनात म्हणतात --

" गोरागोमटा सुशील शहाणा जावाई असावा।

अति मरतुकडा रडका रोडका फिडका परि तो नसावा। "

ह्या दोन्ही शाहिरांना जावाई रोडका नसावा असंच वाटतं. दोघांचही जावयाविषयी एकमत झालेले दिसेल. ह्यातून सर्वसामान्य लोकांच्या आवडीच्या विषयांवर पोवाडे रचले गेल्याचे दिसते.

जावयाप्रमाणेच शिष्य कसा असावा आणि कसा नसावा ह्या बद्दल दोघा शाहिरांनी आपले मत मांडले आहे. शाहीर जामखेडकर म्हणतात ---

" अन्नाचा मिंदा । विद्येचा बंदा । मिठाला जागणार असावा।

धन्याशी बेमान। वृथा अभिमान । गुरूचा निंदक नसावा। "

तर शाहीर धाडिलकर म्हणतात ---

" शिष्य चांगला आज्ञाधारक तैल बुध्दीचा असावा।

छंदी भंगी लटक्या भटक्या धापाडया मुळि नसावा। "

ह्यावरून आपल्या असे लक्षात येते की शाहीर जामखेडकराचे पोवाडे अधिक वीरश्रीयुक्त, सहजसोप्या भाषेत लिहिले आहेत. त्याचबरोबर ते सुबोध, अधिक व्यापक, विचारयुक्त असेच झाले आहेत. त्यात कोठेही भाषेतील क्लीष्टता, जडता आलेली नाही, अगदी सर्वसामान्य माणसाला समजेल अशा बोली भाषेत लिहिले असल्याने त्यातील अवीट गोडीचा आस्वाद घेता येतो. शाहीर जामखेडकराचे पोवाडे इतके प्रभावी असत की कित्येक दिवस ते श्रोत्यांच्या ओठावर रेंगाळत.

....पुढे चालू.

जनमान्य पुस्तकालय

शाहीर जामखेडकर, शाहीर खाडिलकर, शाहीर नानिवडेकर हे सर्व शाहीर समकालीन असले तरी शाहीर जामखेडकरांचे पोवाडे अधिक सरस वठलेले दिसून येतात. त्याप्रमाणे त्यांच्या पोवाड्यातील सत्यता वाखाणण्याजोगी आहे, तसा हा काटेकोरपणा खाडिलकरांच्या पोवाड्यात आढळत नाही. शाहीर सोपानदेव चौधरी हे ही शाहीर जामखेडकरांचे समकालीन. त्यांच्या काही पोवाड्यांचे प्रकाशन शाहीर जामखेडकरांनी केले. त्यातील " प्रतापी प्रतापसिंह " हा प्रकाशित केलेला पोवाडा आजही उपलब्ध आहे. प्रसिध्द कवी सोपानदेव चौधरी हेही शाहीर होते. शाहीर सोपानदेव चौधरी ह्यांच्याकडून शाहीर जामखेडकर लोकमान्य मेळ्यासाठी हक्काने कवनं लिहून घेत.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे ही ह्याच काळातील. शाहीर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांबद्दल जामखेडकरांना मोठा आदर होता. त्यांचे "तानाजी" आणि "बाजीप्रभू" हे दोन्ही पोवाडे शाहीर जामखेडकरांना मुखोद्गत होते. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे बंधू श्री. नारायणराव सावरकर हे शाहीर जामखेडकर ह्यांचे वर्गबंधू असल्याने सावरकरांचा निकट सहवास त्यांना लाभला.

कवी गोविंद ह्यांच्याकडून शाहीर जामखेडकर आपल्या लोकमान्य मेळ्यासाठी कवनं लिहून घेत.

अशा प्रकारे शाहीर जामखेडकर, शाहीर खाडिलकर, शाहीर नानिवडेकर, मुराटे, दीक्षित, सोपानदेव चौधरी, कवी गोविंद हे सर्व समकालीन तरी ह्या सर्वांपेक्षा शाहीर जामखेडकरांची स्वत:ची अशी वेगळी शैली होती. त्यात सुबोधता आणि ओजस्विता जाणवते, हे मान्य करावेच लागते.

अनमोल पुस्तकालय

प्रकरण ७ वे

उपसंहार

[१] अलिकडच्या काळात शाहिरांवरील वाङ्मयात मोलाची भर पडली असली तरी एखादया नामवंत शाहिराचा पध्दतशीर प्रयत्नाने विचार करून त्यावर अभ्यासपूर्वक संशोधन करून प्रसिध्दीच्या झोतात आणल्याची उदाहरणे कमी सापडतात. मराठी साहित्यात अशा संशोधनाची उणीव भासल्याने शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकरांना चरित्र नायक बनवून, संशोधन करून वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या मराठी वाङ्मयात शाहीर वाङ्मयाला अस्सल मराठी वाङ्मयाची मान्यता मिळाली आहे.

[२] आतापर्यंत आपण शाहीर प्रल्हादराय जामखेडकर यांचा काळ, व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व या सर्वांचा विचार केला. इयातून आपल्या निदर्शनास काही ठळक गोष्टी आल्या. त्या म्हणजे शाहिरांची वृत्ती धार्मिक होती, तरी पौराणिक विषयांवर केवळ दोनच पोवाडे रचलेले आहेत. ते शिस्तप्रिय होते. निर्व्यसनी, निर्भीड आणि झुंझार होते. त्यांचा स्वभाव विनोदी होता. या जागृत विनोद बुध्दीचा प्रत्यय त्यांच्या पोवाडयातून येतो.

[३] त्यांचे भाषेवर प्रभुत्व होते. स्वदेशी विषयी अभिमान होता. ते मेहेनती होते, दीर्घोद्योगी होते. इया सर्व लौकिक गुणवैशिष्टयांचा प्रभाव त्यांच्या शाहिरी कवनांवर पडला होता.

.....पुढे चालू.

[४] शाहीर जामखेडकर ह्यांनी अंदाजे १०० पोवाडे लिहिले आहेत. त्यात त्यांची प्रतिभाशक्ती प्रगल्भ होती ह्याचं प्रत्यंतर येते. त्यांचे पोवाडे वीरश्रीने ओतप्रोत भरलेले होते. भाषाही रसपूर्ण आणि ओजस्वी आहे.

[५] त्यांच्या पोवाड्यात बोलीभाषेचा वापर मोठ्या प्रमाणात केलेला आहे. त्याचप्रमाणे हिंदी, उर्दू, फार्सी, अरबी आणि इंग्रजी शब्दांचा वापरही केलेला दिसून येतो.

[६] शाहीर जामखेडकरांचे बहुतेक पोवाडे दीर्घ आहेत. १७ चौकांपर्यंत पोवाड्यांची रचना आढळते. तरीही शब्दांची ओढाताण केलेली दिसून येत नाही. मूळ सूत्राला धरून अलंकारपूर्ण काव्यरचना हे त्यांचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल.

[७] पोवाडे करतांना श्रोत्यांना कंटाळा येऊ नये ह्याची खबरदारी ते सतत घेतांना दिसतात. एखादा चौक जर वर्णनाच्या भरात वाढला, विस्तारला गेला तर शाहीर चटकन भानावर येतात आणि श्रोत्यांची क्षमा मागून पुढील कथानकाकडे वळतात.

[८] शाहीर जामखेडकरांनी प्रकाशित केलेल्या त्यांच्या पोवाड्यांच्या पुस्तिकेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्या पोवाड्याला सुरुवात करण्यापूर्वी त्या पोवाड्यातील प्रत्येक चौकात कोणता प्रसंग आला आहे, ह्याची क्रमवार माहिती ते आधी देतात आणि मगच पोवाडा सुरू होतो. त्यामुळे पोवाड्यातील कथानक अगोदरच वाचल्यामुळे वाचकांनाही पोवाडा समजणे अधिक सुकर जाते. यात अभ्यासकांचीही सोय झाली आहे. हे त्यांचे एक वैशिष्ट्यच आहे.

....पदे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

[९] महत्त्वांच्या व्यक्तींच्या महत्त्वांच्या घटनांची दिनदर्शिकाही पोवाडयाच्या शेवटी जोडतात. काटेकोर सनावळ्या दिल्यामुळे ऐतिहासिक सत्यतेच्या कसोटीला पोवाडे उतरतात. ह्याचा इतिहास अभ्यासकांनाही उपयोग होतो.

[१०] शाहीर जामखेडकरांच्या पोवाडयातून उपदेशपरता आढळते. त्या वीरांप्रमाणे आजचा तरुणही शूर व्हावा ही त्यांची आंतरिक तळमळ होती. समाजसुधारणेचे व्रत त्यांनी घेतले होते. स्वकालीन विषय हाताळण्याचा त्यांचा हातखंडा होता. आपल्या पोवाडयातून शाहीर लोकजागृती करीत.

[११] शाहीर जामखेडकरांना ही शाहिरी परंपरा चालू रहावी असे वाटत असे. म्हणून त्यांनी पुढील पिढीसाठी, नवशिकाऊ विद्यार्थ्यांसाठी पोवाडयांच्या चाली स्वरबध्द केल्या. याचा उपयोग ज्यांना पोवाडे गायचे आहेत त्यांना नक्कीच होईल. ही त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. शालेय पुस्तकात पोवाडयांचा समावेश झाला पाहिजे असे विचार त्यांनी मांडले आहेत.[३१] [illegible]। महाराष्ट्रातील ही शाहिरी अजरामर शाहिरी जोपासली गेली पाहिजे असे त्यांना वाटत असल्याने आपल्याघरातील पुढील पिढयांमध्ये त्यांनी शाहिरी रुजविली आहे. त्यांचे दोन मुलं विनायक आणि प्रभाकर हे विद्वान शाहीर म्हणून आज प्रसिध्द आहेत. त्याचप्रमाणे पोवाडे गाण्याची परंपरा त्यांनी आपली मुलगी आणि दोन नाती ह्यांच्याकडे सुपुर्द केली आहे. तीन पिढयांमध्ये शाहिरी असल्याचं एवढं एकच उदाहरण महाराष्ट्रात असावं.

---

[३१] परिशिष्ट - पंधरा. पान ।।4

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

[१२] अशा गुणी शाहिराचा भारत सरकारनं गुणगौरव केला नाही की मानसन्मान केला नाही. त्यांचा "कैदी महात्मा" हा पोवाडा १९३२ साली ब्रिटीश शासनाने जप्त केला. अद्यापही त्याची जप्ती उठवली गेली नाही. तो कुठेतरी शासन दरबारी पडून आहे. तरीही प्रल्हादरायांना त्याबद्दल वाईट वाटले नाही. आपले समाज प्रबोधनाचे कार्य तसेच पुढे चालू ठेवले. त्यांची विपुल पोवाडे रचना, चमकणारी काव्यप्रतिभा आणि प्रत्यक्ष प्रभावी काव्यगायन ह्या गुणांमुळे शारदापीठाच्या, जगन्नाथपुरींच्या श्री. जगद्गुरु शंकराचार्यांनी कविभूषण हा किताब देऊन सन्मानिले आणि महाराष्ट्रशाहीरांना कृतकृत्य केले.

[१३] शाहीर जामखेडकरांचे समकालीन शाहीर पां.द. खाडिलकर, शाहीर नानिवडेकर, मुचाटे, दीक्षित इ. शाहिरांपेक्षा प्रल्हादरायांची शाहिरी निश्चितच वाखाणण्यासारखी आहे. महाराष्ट्रातच नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेर शाहीर जामखेडकरांनी पोवाड्याचे कार्यक्रम केले आहेत. ते ज्या प्रांतात जात त्या भाषेतील पोवाडे रचून त्यांनी गायले आहेत. हिंदी भाषेतील " झाशीच्या राणीचा " पोवाडा आणि अहिराणी भाषेतील "नाशिकचे गाणे " आजही उपलब्ध आहेत. [३२]

---

[३२] परिशिष्ट. पान ११३

अनमाल पुस्तकालय

श्री जगन्नाथो विजयते तराम्
श्री गोवर्धन पीठाधीश्वर श्री जगद्गुरु शंकराचार्य
श्री योगेश्वरानंद [illegible]

ॐ

श्रीजगन्नाथो विजयतेतराम् ॥

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्य प्रत्यक्ष्प्रमाणप्रा [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]नाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्त-प्रमत [illegible]
प्रवर्तक--सर्वतन्त्रस्वतन्त्र निखिलनिगमागम [illegible] श्रीमच्छ [illegible]
चार्य --व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर---श्रीमद्राजाधिराजगुरु--भूमण्डलाचार्य [illegible]
शिरक-महोदधितीरवासि--श्रीजगन्नाथपुरीधीश्वर -श्रीजगन्नाथपाद [illegible] गो-
स्वामी श्रीमद्गोवर्धननाथ श्रीगोवर्धनपीठाधीश्वर--श्रीमद्राजराजेश्वर [illegible] श्री-
शंकराचार्य--श्रीमद्भारतीकृष्णतीर्थस्वामीवर्यकरकमलसंजात श्री [illegible]
भद्रायमाण--

श्रीयोगेश्वरानंदतीर्थस्वामिभिः

अत्यन्तप्रिय शाहीर जामखेडकरोपाव्ह रंगनाथात्मज प्रल्हादमहोदयस्य [illegible]
प्रत्यगात्मैक्यानुसन्धानरत [illegible] प्रयुक्त श्रीनारायण [illegible] चिन्तन [illegible]
तराम् ॥ सार्वजनीनहित [illegible] जगद्गुरूणां महेश्वर [illegible] श्रीमच्छंकर [illegible]
चार्याणां प्रधानस्थानश्रीजगन्नाथपुरीस्थश्रीमद्गोवर्धनमठ श्रीमंगल [illegible] अति-
रनवधिकश्रेयोनिदानमिति ॥ संप्रति—मुंबापुर्यामस्मदागमन प्रसंगे भवतां समागमः
समजनि। भवद्भिरापंचदशवर्षादारभ्यानेक, विध करुण वीरादि रसालंकार प्रचुरैतिहासि-
क सामाजिक सद्यस्थित्यनुरूप पदलालित्य भावपूर्ण पद्य रचना योग्यं बुद्धिवैशारद्यं
महाराष्ट्रभाषायां संपादितमिति श्रुतमस्माभिरनुभूतंच प्रत्यक्षम्।
यथा नयाति कैलासं नगं गा न सरस्वती। तथा नयाति कैलासं नगं गा न सरस्वती, वाक्य-
मेतत्संस्मृत्य काव्य विनोदास्वादित विद्वज्जन मानस प्रल्हादेति नाम सुतरां सार्थकीकृतम्
इति भासते। एतत्सर्वमवलोक्य श्रीगोवर्धनपीठाधीश्वर श्री जगन्नाथ राधाकृष्णचंद्र-
प्रेरणया श्रुति मनोहर काव्य श्रवण संतोषित सज्जन वृंद संमानितेभ्यो भवभ्द्यः [illegible]

कविभूषण—

इति पदवी संहृष्टमनसा प्रदीयते
पदवीधरोऽयं श्रीजगन्नाथकृपयादीर्घायुर्विपुलं ज्ञानं शाश्वतसुखं चानुभवत्विति
शम्।
ज्येष्ठ शु॥ १४ शके १८६६

सर्वाधिकारी

संपर्क कार्यप्रमुख महाराष्ट्र शाहीर मल्हारराव जामखेडकर, जळगांव,

महाराष्ट्र राज्यात सन १९४८-६८ पर्यंत शाहिरी काव्याची भरती ओहोटी होत होती.
श्री. अ. ना. भालेराव यांच्या मार्गदर्शनाखाली संघटित शाहिरी वाङ्मयाचा विकास झालेला आहे.
स्वातंत्र्यापूर्व शाहिराला राजदरबारात जो मान होता त्याचा त्याला योगदान आणि
प्रामाणिकपणे घेतला आहे. पण स्वातंत्र्यानंतर लोकांच्या मनोवृत्तीत बदल झाला आणि
संपूर्ण परिवर्तन झाले. शाहिरी काव्याला उतरती कळा लागली. त्यानंतर काही
शाहिरांनी भांडवलदार लोकांच्या आश्रयाने शाहिरी कलेचे प्रदर्शन केले होते.
पुढच्या काळात काही कलावंत मंडळींनी शाहिरी पोवाड्याचे महाराष्ट्रात लोकांकडे होते
त्यानंतर त्या लोकांनी शाहिरी कलेला मान मिळावा म्हणून प्रयत्न
केले. पोवाडा गायन स्पर्धेचे संचालक श्री. गोविंदराव देसाई यांनी गायन
[illegible] करून घेतले तरी पूर्वीचे मान मिळाले नाही. त्यांना मानधनाची सोय झाली होती.
पुढे बोलण्याचे शाहिरांचे स्थान उरले नाही.

आज पूर्वी सारखे शाहिरांना उत्तेजन मिळत नाही. श्री. इ. ना. सावंत, नानिवडे
कर, मल्हारराव जामखेडकर, पुढे मुंबई येथील आत्माराम पाटील शाहीर उदयास आले.
केशरी धमाल सन १९४३ मध्ये शाहिरी कलेचे पुनरुज्जीवन झाले असे दिसते
त्यामुळे शाहीर महाराष्ट्रात शाहिरीचे परिवर्तन केलेले आहे. त्यात शाहीर साबळे यांचे स्थान
महत्त्वाचे आहे. शाहिरी पोवाडा गायनाचा अमूल्य ठेवा ठेवलेला आहे.
मराठी रंगभूमीवर शाहिरांचे स्थान मिळाले नाही हे दुःखाची गोष्ट आहे
त्यांचे काव्यात सत्य आहे पण त्यांनी पोवाड्याचा प्रचार केला
आहे पण त्यांना आपल्या कलेचे फारसे पारितोषिक मिळाले नाही. (२) श्री.
नानिवडेकर यांनी शाहिरी वाङ्मयाला प्रेरणा दिली यात शंका नाही
मोठे पोवाडे श्रोत्यांना गाऊन दाखवले. बरेच शाहीर आपापल्या परीने
[illegible] शाहिरी गायन गाऊन पाठ केलेले
पण शाहिरांना पारितोषिके मिळाली नाहीत. (३) महाराष्ट्रामध्ये
हिंदुस्थानातील ... शाहिरी ... शाहिरांना आर्थिक मदत नव्हती. त्याचप्रमाणे
शाहीर मल्हारराव यांचे पोवाडे अजून पूर्ण मिळालेले नाहीत.
सन १९३० सालापासून शाहिरी काव्याला उतरती कळा आली आहे.
स्वतः पोवाडे रचणे आणि गायन करणे त्यांच्या शाहिरांचे पोवाडे [illegible]

लोकांनी कंठ गात गाऊन गांवो गांवी शाहिरी फडकावले पण कालक्रमानं नसल्याने लोप

पावले पुन्हा पुन्हा गाऊन दाखविण्याची आपली त्यांचेवर येई पण श्री. खाडिलकर व जामखेडकर

असा आल्यावर प्रकाश होतात की, प्रत्येक वर्षी गणेशउत्सवात अथवा इतर वेळी नवीन

गाऊन दाखवीत होते. हे दोघेजण म्हणजे श्री. खाडिलकर व जामखेडकर हे पोवाडे आ

जनतेला आठवण देण्यासाठी होती आहे की, स्वातंत्र्यानंतर शाहिरीला शासनाचा थोडा आश्रय

थोडा का होईना दाखवला मिळत असे. आज आपणा जवळ काही नसल्याने पुढे फार हाल हा

स्वातंत्र्याच्या आठवणी म्हणून पण जुन्या हालात असून ते पुण्य जुन्याला जोडत येईल।

आजकालचा उद्याचा भारतीय शाहिरांनी जुन्या काळातले पोवाडे

गाईलेले नाहीत त्याचा प्रसंगाला अनुसरून नवनवीन नवीन पोवाडे रचून गाऊन

दाखवीत आहेत त्यात श्री. खाडिलकर, कवठेकर व जामखेडकर या दोघांनी पोवाड्याचे गायन बरेच

गाजवले आहे. त्यांचे पोवाडे सर्व लोक ऐकत असतात त्यांचे लेखन शाहिरांनी आपले

ऐकत असतात व त्याचे कौतुक करीत असतात.

इतकी शाहिरांना स्वातंत्र्यानंतर कोणीही विचारीत नाही अशी स्थिती आहे

नाहीच नाही पण जनतेलाही त्यांची जरूरी राहिलेली नाही. तमाशाला मात्र सरकार

उत्तेजन देत आहे या कारणामुळे शाहीरसाबळे अमरशेख वगैरे शाहीर मंडळींना

आपली जोड द्यावी लागलेली आहे. त्यांनी जवळ जवळ पोवाडे अंतर ध्यानी पावले

कांही शाहिरांनी तर शिवछत्रपती वगैरे प्रकारची सुरू केलेले आहेत जे स्वातंत्र्यानंतर

त्यांनी त्यावरील प्रकारच्या पुढील नवीन आज जवळ जवळ ते पडले आहेत शाहिरीचे

त्यांस जनतेत ही विशेष शाहिरीचे आदरपूर्वक येत नाही

पूर्वीच्या कालखंडातील शाहिरांपैकी माझे माहितीप्रमाणे फक्त नवस्कर ...

तीन हयात आहेत १ श्री. जामखेडकर २ श्री. खाडिलकर ३ श्री. फुले वगैरे. ...

आजकाल हेही थकले आहेत पण त्यांनी शाहीरीत कांही दिवसांपासून नंतर किंवा ...

पत्करलेला आहे.

यानंतर कांही स्फूर्ती दायक काव्ये दिली आहेत पण विस्तार भयास्तव

टाळीत आहे. पण कांहींची माहिती पुढील लेखात देण्याचा प्रयत्न केला ...

कल्याण खजिना

अर्थात

आबाजी सोनदेव यांचा

पोवाडा

लेखक कवि भूषण महाराष्ट्र शाहीर मल्हारराव जामखेडकर, जयकांत
माझा मुजरा गणोबा देवाला। शारदा देवीला। अंबाबाईला। मल्हारराव आज
विनवी कुमोसा घ्यावे मती मज थोडं करण्यास। आबाजी सोनदेव गाईन कवनात॥ धृ॥

चौक १

गाजी गावी केली उठावणी। उठी धरणी। रयत अगणी। शिवराय झाला
महाराष्ट्रात। मावळा हेटकरी गोमाजी खास। दीन जनतेस घ्याया हातात॥
स्वराज्य बांधलं तोरण। घेतल जातीनं त्याम्होर पुणं। शिवबा असि स्वतः
तिन्ही त्रिकाळ। राज्याचा विस्तार करत होता। पैज घ्यावा पुन काम नडणार॥
चाल:— माय भवानी सोबत त्यानं त्या संकटी लागेल साथ्या॥ खरा
खजिना कल्याणामध्ये। अरब घात घ्याया आला॥ (मिळवणी)
इतक्यात आले वातमी। नाही होकमी। देतो महमी उचलाया पैसा
जातो महामूर। विजापूर पेरसैन्य भरपूर। दाखीला द्रव्य सारं चौकूर॥
देशसेवक सारा धावला। थोडं लागला। गाजी घालमला। हिंदूधर्माची
सेवा करण्यास। स्थापिलागला एक नेकाने। मोठी धाळ पडायला होती॥
शिवराय म्हणे त्यागला। ठेवा ध्यानाला। आतले कुचेळा॥ चला रे चला
एक निर्धाराने। निघाले वीर घोडेस्वार। निघाले धाडस भालेच्या सेना
आधारा॥ चाल:— इकडून टाकले वार। विजली परी दौड चौफेरा
घाटात गाठली फळा। ने ठोस त्यांनी ताकदीने॥ धालतांनी धुमाकूळ।
शत्रूच पहावा दिपले डोळे॥ (मिळवणी) शिवाजीने केली मसलत। सांगे
मुजाम्याच पोकात। आबाजी ठेवा हुकूम ध्यानात। कल्याण प्रांत घ्यावा
हाताला। करून साफ कल सारी दौलत॥ चाल:— करकरासदे मानी पेव
निघाले आबाजी सोनदेव॥ कल्याणास आले स्व सैन्या। शत्रूस देण्या चैतन्या।
हातात घेऊन समशेर। दावाते ठोक लढण्या बीनिवर॥ तीन रोकड्या केल्या—

(पुढे पान २ वर)

[illegible]

लात कालो। मा... कुदन कालो। ... [illegible] ... दावा... कानी
[illegible] ... शहर ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ... ॥ ... [illegible]
[illegible] ... ॥ ६४

[illegible]

[illegible] ... २९

[illegible]

[illegible] अहंमद ... [illegible]

[illegible] ... (... पृथ्वीराज)
[illegible] ... आलेखक ... आलेखक ... [illegible]
[illegible] ॥ ... (पृथ्वीराज) ... [illegible]
आम ... ॥ ... [illegible] ... आयु ... [illegible]
[illegible] ... ॥ ... [illegible] ... आवा... ॥
[illegible] ... अहंमद ... [illegible] ॥
[illegible] ... ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥

[illegible]

चाल — राजगडी चालले स्वारी। बरोबर चमन सुंदरी॥ कडक पहारा
होता तिजवरी॥ राजगडी पोहोचला उडकरी॥ (~~[illegible]~~ चालून) आबाजी मूर्ख
शिवबाला॥ सुरुधन देवी झाला॥ शिवराज त्यास बोलला। सुरुधन नको—
आम्हाला॥ ~~क्ष~~ जे देणे असेल झाला॥ दरबारी हजर करा योग्य वेळेला॥
राजगडी सोहोळा चालला॥ सुंदरी दरबारी आणविला॥ दरबारी हजर सेवेला॥
एकटक त्यांनी जोडिला॥ शिवासी ह्मसला गालाइला॥ दोन टाल जसे दे हाळा?
नरम वाण्टा येऊन राजमला॥ कोणा दिले पाऊले शोला॥ कोणा स्मरे होत—
लोडा! झाहिना ढाल आणि भाला॥ कै कोट्या कडेवाट त्यांला॥ आबलस्य थोडा—
डंका! ला! भीम थडील हे काहीना॥ होन मालवर लोहारला॥ बाकी शिवा—
कोणी नाही राहिला॥ चाल — सुभेदार आणिला दरबारी त्याच वेळेला॥
सुभेदार देऊनी सन्मान रवाना केला॥ सोबत्याचा मान योग्य राखुनी रवा—
ना केला॥ धन्य शिवाजी पावन त्यास नीतीला॥ आबाजीस म्हणे शिवाजी—
भेट दे मला॥ चाल — नार आणलियास दरबारी॥ सुरवातीस म्हणे सत्वरी॥
सुरचंद्र हाव सडकरी॥ नाही तर! करीन बळजोरी॥ तोंडावरचा ओवा—
काढिला॥ शिवराज म्हणे त्याजला॥ जेजा माता आहे नाही अशी सुंदर—
जन्माला॥ हे सुरवा आठविले मला॥ नाहीतर इच्छा सारखे सौंदर्य मला॥
बहिण आईसमान ही मला॥ संगावा संगा मासाहेबाला॥ सुलतानी जाणिले दुःख—
भोरिला॥ ~~मा~~ मोडीलागडी देऊनी तिला॥ रवाना करा तिचे घराला॥ आबाजी—
ठेवा ध्यानाला॥ पाहून कुमत ओयाला॥ माफ देतो आज तुम्हाला॥
राज्याला फिरवायाला हेतु॥ शत्रु स्त्रीया आल्या हाताला॥ घेऊन तुम्ही—
त्यांचा आकुला॥ आई बहिण मानून परत करावे तिला॥ या मध्ये कोणि—
जर चुकला॥ तर! ठार करा जागच्या जागेला॥ इनाम दिले आबाजी रावाला॥
कल्याणची सुभेदारी त्याला॥ नीतिमान हिंदुराष्ट्र ठेवा तुम्ही ध्यानाला॥ मस्त

संपूर्ण मस्त

(लेखनकाल ९ ८ ७५)

कविभूषण महाराष्ट्र कवी
मल्हारराव आपटेकर
[illegible] १. ७८

बाजीप्रभूंची लढाई (१६ धावळीचा)

लेखक मल्हारराव

१ शिवछत्रपती चतुर कामीन/बदर मोहीम/ भुलती हे नयना/ अधु [illegible] ॥ध्रु॥
सर्व सकळी येताग पवना/ असा नागोंबा डोळे आनंदाना [illegible] मोठ्याचा आलिंगन [illegible]
[illegible] वाहे गुळ गुळ/ पाणी नीतळ/ दिसे काळ/ राया दौलता दिली [illegible]
[illegible] — असुरी पुसे भुताला/ दुसरा मण हा आला/ मागे मगाले जहाला/ [illegible]
कायो धरला/ नका नको जाऊ स्वारीला॥ चाल:— [illegible] मदत मोजेगी [illegible]
[illegible] मैतरणीचे दिले वचन आज [illegible] स्वारीला॥ — चाल —
[illegible] हल्ला करत आला/ दिली थोर सब या स्वाराला/ [illegible] हुकूम
[illegible] केले गड पिराला/ चला चला वरूनी लढ इशाला॥ चाल— आला हुकूम
[illegible] लढण्याला/ हरहर महादेव गर्जना झाला/ [illegible] दिवाळी [illegible]॥
[illegible] येईन परतूनी/ [illegible] येईन घेऊन/ मोठ्या [illegible]/ [illegible]
[illegible] महाराज वरि पटनी म्हणाली गर्जुना॥ [illegible] तलवार [illegible]
[illegible]/ [illegible] दुसरे बाजुला/ ढाल [illegible] घातला/ [illegible]
[illegible] फाकडा/ [illegible] —
[illegible]/ [illegible] मोठाली [illegible] माहिती॥ — चाल —
[illegible] श्रीमान/ [illegible] — चाल —
[illegible] बाजीची/ [illegible] मारी/ [illegible] वाटी/ येथे कोकरी [illegible]
[illegible]॥ [illegible] आता परतून/ [illegible]/ बोले [illegible]/ [illegible] कर
[illegible] नाम दान॥ [illegible]/ [illegible] राम
[illegible] लेखणी/ मल्हारराव गातो वीर कवन॥

। शिवराज्याभिषेक पोवाडा

लेखक मल्हारराव.

शके १५९६ [illegible] आली/ हिंदू भू [illegible]/ [illegible] शिवराय स्वारी
[illegible] महाराजांना [illegible]/ मल्हाररायांनी ये कवनात ॥ध्रु॥

चौकट

शिवराय राज कारणी महाधोरणी/ [illegible] हरी/ (पान पहा)

परिशिष्ट – पाच
पोवाडा क्र. १

भक्त प्रल्हादाचा पोवाडा

भक्ताशी तारीतो सदा। घेऊनी गदा। वारी आपदा।
असा जो निराकार निगुर्ण घेतो अवतार। ईश धावून।
प्रल्हाद गातो चरण वंदून ।। ध्रु ।।

– चौक १ ला –

हजारो वर्षांचा पूर्वीचा ऐकावा इतिहास। ब्रह्मदेव पुत्र सनातन दोन। सनद कुमार, सनंद। वयाने दिसती लहान। वैकुंठी गेले विष्णुसी भेटण्या जाण। जय विजय सोडिना जाण्यास। मत जाव [मिळवणी] हिरण्याक्ष हिरण्यकश्यपु नाव घेऊन दितीच्या उदरी जन्म घेतो जाऊन।। चाल।। हिरण्याक्ष जवा मातला। भिती पडली तवा देवाला। तशीच ब्राह्मणाला विष्णुचा धावा तवा केला। देव धावला त्या समयाला। वराह रूपे मारला हिरण्याक्षाला [मिळवणी] हिरण्यकश्यपु क्रोधे भडकला। करी प्रतिज्ञेला। देवा ध्यानाला। करीन मी देवाचा निःपात। तसाच ह्या विष्णुचा घात। पृथ्वीवर उडवीन आकांत।। चाल।। आज्ञा दिली त्याने सैन्याला। तुम्ही जावे चारी बाजुला। जप तप कार्य ब्राह्मणाला। क्षत्रिय येता नजरेला। देवाच भजन कार्याला। ठार करा जागचे जागेला। यज्ञशाळा दिसता डोळ्याला। तोडा यज्ञ शाळेला। [मिळवणी]। दैत्यांनी केले मग ठार। कितीक नरवीर। तसेच भुसूर। जाळपोळ अनिवार। गावोगावाला शेती उजाड। नित्य कोणीही बंद अपीबात।। १।।

– चौक २ रा –

तपाचरण केले घनघोर। नको मरण दिवसास। तसेच रात्रीत। मनुष्य पशु राक्षस। मारिना देव गंधर्व। युध्दात मिळवा जय।

........पदे चाल.

अनमोल पुस्तकालय

ब्रह्मदेव म्हणाला होय ।। चाल ।। जुलुम गेला त्याचा कळताला ।
त्रिभुवनी धाक सर्वांना । मानिना दैत्य कोणाला ।
अमर काया माझी दुनियेला । कोण येतो मला मारण्याला ।
मी छळीन देव ब्राह्मणांना । विष्णुच्या घेऊन प्राणाला ।
रक्ताने तर्पण करीन त्याच जागेला । तेंव्हाच शांती मनाला ।
नाहीतर भावाचं ऋण माझे माथ्याला । हल्लकल्लोळ त्यानं उडविला ।
धर्माचा लोप जाहला । सर्वांनी विचार तवा केला ।
शरण जावं आता विष्णुला । सांभाळा देवा पृथ्वीला ।
तुझ्या वाचून कोण साहयाला । देवा तारी तारी आम्हाला ।
आकाश वाणी झाली त्याच वेळेला ।। [मिळवणी] दैत्याला करीन मी ठार
शांत व्हा सारं ऐकावं म्होर । भक्त प्रल्हाद माझा दिल प्यार !
छळील त्यास अनीवार । त्या वेळेस घेईन अवतार ।। चाल ।।
प्रसवली कयाधु पुत्र चार वेळेला । सर्वात धाकला प्रल्हाद पहा जन्मला ।
ईश भक्ति बाणली होती पूर्ण ह्रदयात । वासुदेव नारायण शब्द नीत्य तोंडात
राक्षस म्हणे त्याजला ठेव ध्यानाला । घेऊ नको नावें शत्रुचे वेळो वेळोला ।
तुझ्या सह जाळीन देव भूताला ।। चाल ।। मंग केले काय समयाला ।
गुरुगृही नेला शिकण्याला । या पुढील कथाभाग ऐका पुढील चौकाला ।। ©

चौक ३ रा
==========

गुरुगृही होता निश्चल । तेथे तो बाळ । हरीनामाचा छंद ह्रदयात ।
देतसे शिकविती सकळ विद्याती त्यास । देतसे उलट ज्ञान सकळाल ।।चाल ।।
गुरु म्हणे तवा शिष्याला । शिकविती कोण हे तुला । ते तरी सांग आम्हाला
शिकविती हरी भक्तिचा मळा । हरीनाम मुखी घेण्याला ।
का बंदी घालता हो मला । ऐकुन त्याचे शब्दाला ।
शिक्षक लाल लाल झाला । अन् म्हणे राजपुत्राला ।
चौदावे रत्न दाखविती तुला याच जागेला ।। चाल ।।

.......पुढे चालं.
अनमोल पुस्तकालय

गुलाबीचे फुल सुंदर काटे भोताला। ताबरेच्या आत हिऱ्याचा पेला दडविला
तशी झाली प्रल्हादा तुझी रे बाळा।। चाल।। अर्भक म्हणे बंधुला।
अर्थशास्त्र शिकवावे याला। पुन्हा तोच क्रम ठरलेला।
घेतसे हरी नामाला। कष्ट कष्ट नको आपणाला।
या पोचवून आताचे आता असं म्हणून ताबडतोब घेऊन गेले वाडयाला।।
।। चाल।। पित्याचे होता दर्शन। वंदितो त्याचे चरण।
मांडीवर त्यास बसवून। बोलला पिता प्रेमानं। शिकलास काय जाऊन।
दाखवावे मला म्हणून। ऐकावे तात वचन। उत्तम ईश चिंतन।। चाल।।
झंझावात वाटे उसळला। का? सिंव्ह आला खाण्याला।
असं वाटलं सभा लोकाला। धाडकन लोटुनी दिला। दूतहो धावा।
या स्थका। ठार करा आता कार्टयाला। फरफरा ओढलं मग त्याला।
तलवारीचे वार अंगाला। जांबीया मारला छातीला।
कोणी गदा मारी डोक्याला। भाल्यावें त्याला भोसकला।
सांडसान तोडती अंगाला। देव तारी दुनियेत त्याला कोण मारणार।
पुन्हा नेला गुरु गृहाला। शिकविता त्यास विद्येला।
पण त्याचा क्रम ठरलेला। खेळता खेळता सांगतो मुलांला।
वासुदेव नारायण जपा। नित्यनेमाला। तो तारतो सर्व दुनियेला।
त्याचे नाव मुखी घेतांना। खर्च नाही मुळीच कोणाला।
असा प्रकार नीत्य नेमाला। पाहून त्याच त्या वेळा।
ताबडतोब नेला घराला। दैत्य राजा पुन्हा खवळला।
हुकूम दिला त्यानं दूताला। डोंगरावरून लोटा कार्टयाला।
हत्तीच्या पायी तुडवीला। तरी तसाच उभा जागेला।
पिता म्हणे तवा पुत्राला। जादुटोणा काय तू केला।
ते तरी सांग आम्हांला। प्रल्हाद म्हणे ताताला।
हरी नाम जादुटोणा हा ठाव भक्ताला। क्रोधाने जळू लागला।
आन म्हणे तवा दूताला। तळून काढा याच जागेला।।

.......पुढे चालं.

अनमोल पुस्तकालय

कडकडीत तेल कढला। [redacted] अग्नी पेटला। कढईत फेकून दिला।
पडताच अग्नी शांत झाहला। बोलावून त्याचे आईला।
राक्षस राज म्हणे तिला। हे विष पाज तु याला ।। ३।।

चौक ४ था

============

नऊ महिने कष्ट साहुनी। पोशीले मोठ्या कष्टांनी।
बोबडे बोल परीसोनी। आनंद मावेना गगनी।
दुडदुडा पळता धावोनी। जातसे भान हरपोनी।
तव लीला नीत्य पाहून गे। वाटते स्वर्ग चे भुवनी।
हर्षला सुर्य ही गगनी। पहातसे नित्य येऊनी।
तो ही चांडाळीन देतसे तीला आणून। प्याववया तुझारे प्राण
मातेस बोले आदरानं। दुःखास द्येई देई सोडून। वीष ते कसे देयील।
अमृत असे जाण।। चाल।। घटघटा वीष तो प्याला।
बोलून नारायण नामाला। निःशंक उभा जागेला।
।। चाल।। नामाचा गजर जोरानें सुरू जाहला। विखारी नाग आणविला
त्यास डसण्याला। वाघ धावले पहा खाण्याला। खड्यात पुरल मग त्याला।
तरी घेतो हरी नामाला। तो शत्रु माझा ठरलेला।।
हे ठाव आहे ना तुला। दे सोडून त्याचे नावाला।
कुल कलंक नीचा मान पितु आलेला। ऐकाचे तात वचनाला।
तो शत्रु नाही कोणाचा। हे ठेवा तुम्ही ध्यानाला।
शत्रु मित्र समतो त्याला। सर्व शक्ती त्याचे अंगाला।
चराचर व्यापुनी गेला। संहार करतो देखेला।
मुखी बोलु नकोस शब्दाला। माझ्याहून श्रेष्ठ तो कोण आहे दुनियेला।
काय म्हणतोस काय रे पोरा। या खांबात आहे काय तुझा देव दडलेला।
जोरात मार बुक्कोला। त्या सरसा भयंकर शब्द आला कानाला।। चाल।।

......पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

सिंव्ह नाद कोण हा करी । शब्द भयाने कापे अवनी ।
गगन वाटे जाईल उडूनी । न कळे स्पर्शी काय करील तरी ।
सिंव्हानाद कोण हा करीन ।। चाल ।। का मारु पुन्हा बुक्कीला ।
प्रल्हाद म्हणे त्या वेळा । दया सोडून व्यर्थ गर्वला ।
अनू लागा आपले कामाला । त्रिभाची परीक्षा घेतो कोण काय बोला ।
उपदेश करतो काय मला । चल हाट दूर हो बाजूला ।
जोराने मारलं बुक्कीला । तोच चमत्कार काय झाला ।
खांब फाटला दोन्ही बाजूला । कडकडाट आवाज होऊन प्रकाश फाटला ।
त्याचे रुप सांगतो तुम्हाला । सिंव्हाचे तोंड ते त्याला ।
आयाळ माने भोवताला । भयंकर दाताचे सुळे त्याचे तोंडाला ।
लळलळा जीभ लोंबली धडकी छातीला । लांब नखे त्याचे हाताला ।
माने खाले मनुष्य रुपाते त्याचे देहाला । उंबरठ्यावर बसून वेळेला ।
टोकोटाक दाबला बगलेला । कासावीस प्राण तो झाला ।
सोडून दिल दैत्य राजाला ।। क्रोधाने अंध जाहला ।
प्राणाची पर्वा काय त्याला । गदा घेऊन आपले हाताला । ६
धावतधावत गेला मारण्याला । तोच आडवा घेतला मांडिला ।
टरटरा फाडून पोटाला । त्याची आतडी घातली गळा ।
भक्तराज तवा बोलला । क्षमा करा मम ताताला । [मिळवणी]
सायंकाळी घेउन अवतार । दैत्य केला ठार ।
शब्द केला खरा । ब्रह्मदेवाचे त्याच समयात ।
नरसिंव्ह अवतार आहे प्रख्यात । प्रल्हादराय वंदितो त्याचे चरणास ।।४।।

।। संपूर्ण ।।

अनमोल पुस्तकालय

परिशिष्ट क्र. "सहा"

शाहीर प्रल्हादराव जामखेडकरांची काही निवडक कवनं --

पोवाडा क्र. २

तानाजी सुभेदार यांचा पोवाडा

तानाजी मर्द सुभेदार । हिंदु भू वर । सिंहाहून क्रूर ।
धडधडा मुंडकी उडवी गगनात । काळही ज्याला कापती स्वप्नात ।
नमती दास देशाचा ख्यात ।। धृ ।।

– चौक १ ला –

चाल :- एके दिवशी जिजाबाई उठून भल्या पहाटेला ।
विचार करून मनमनी प्रश्न केलाय शिवबाला ।
कोंडाण्यावर सत्ता यवनाची त्रास जीवाला । हा गड घ्यावा हाताला ।
हातात घेउनी हातात । महाराष्ट्रात खुशाल तुम्ही नांदा ।।
शिवाजीने निश्चय केला गड घेण्याचा । बोलाविला तानाजी सखा काळज्या
जिवाचा । जीवाला जीव देणारा मित्र हा साचा । रायगडी आला तातडी ।
तातडी म्हणे सींगडी । चला या घडी । मुहूर्त लग्नाचा ।।
शिवाजीने दिले उत्तर जावे लग्नाला । कोंडाणा घेऊन येतो मी वरात
बघण्याला । तानाजी म्हणे ऐकावे मम वचनाला ।
आधि मुहूर्त धरला लगनाचा । लग्नाचा गड कोंडाण्याचा ।
मग रायबाच्या करू लग्नाला ।। बारा हजार मावळा जसा दरीचा सिंह ।
ऐकाहून एक पराक्रमी सूर्याजी उग्र । शेलारमामा पटाईत जसा दरीचा व्याघ्र ।

पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

सैन्यासह आले झडकरी । झडकरी घेतली बरोबरी ।
सदा यशकारी त्यांनी घोरपड ।।

चाल:- यशवंती फिरली माघारी । सुचविते भिती लै भारी ।।
मामा सांगे त्यास परोपरी । सोड आशा जाऊ परभारी ।
तान्हा म्हणे चढा सत्वरी । काय बिशाद कापू गडकरी ।।

मिळवणी- चढविला हल्ला जोरदार । कोंडाण्यावर । तानाजी म्होरा ।
सिंहाची झडप गडावरचास । शेळ्या मेंढ्यांचा चेंदा करणार ।
कविभूषण प्रल्हाद गाणार ।। १ ।।

- चौक १ ला -

चाल:- उदयभानु रजपुत होता सरदार । बाटुन झाला किल्लेदार ।
व्यसनात गुंग फार । अठरा बिब्या त्याचे महालात ।
भोगितो स्त्रीयां निभ्रांत ।। अठरा हजार सेना होती त्याची रणमस्त ।
कडेकोट बंदोबस्त । आटोकाट देती गस्त । मध्यरात्र गडद अंधार ।
ना दिसे कोण मगरमस्त ।। कापाकापी केली त्याने एका निमिशात ।
पाचशे रजपूत ख्यात । पठाण वेगळा एक जात । अर्धा गड केला उधस्व्हस्त ।
रक्ताचा सडा दोबस्त ।। जखमी झाले किती एक पडले रस्त्यात ।
कित्येकांचे तुटले हात । कांही गेले स्वर्गात । कैकांच्या मुंड्या गगनात ।
गगनात हो वाटे चेंडू उधळीत ।।

चाल:- युध्द झाले तेथे घनघोर । धैर्याचे प्रती सागर ।।
उदेभानास म्हणे सुभेदार । द्वंदास होई तय्यार ।।

चाल:- पट्याचा सळ चढविला । महादेव त्यास वाहिला ।
ढाल होती डाव्या हाताला । उदेभान त्यास बोला।
सुभेदारा पहिला वार घेऊ दे तुझ्या सलामिला ।।
सुभेदारा ऐक हिताला । तू येरे मोंगल सेवेला । गडकरी करीन मी तुला ।

.....पदे चाल.

अनमोल पुस्तकालय

उदेभान तुच ऐकावे माझे गोष्टीला ।। शिवाजीचे करून सेवेला ।

मिळवावं अनमोल कीर्तीला । तुझ्यासारखे देशद्रोही येती पहा जन्माला ।।

पारतंत्र्य म्हणून देशाला । सूर्याचोटी शनैश्चर तसा तू रं जन्माला ।

धुमश्चक्री झाली समयाला । जखमा होती सर्व अंगाला ।

का ! पळस फुलला वाटते याच जागेला । रामरावण जुंपले युध्दाला ।

भिमदादा सिंखडी लोटला । असं वाटलं जणू त्या वेळा ।

भानून वार जवा केला । ढालीचा चक्काचूर तवा झाला ।

मुंडास बांधून हाताला । किचकावर धावून गेला ।

कर्णावर अर्जुन लोटला । कंसारी कृष्ण शोभला ।

तानाजी तसा चालला पहा लढण्याला ।।

चाल:- लढतेत धीर गंभीर भीतो ना तयाला ।। चवताळुन भानु समयाला ।

बारा हात कुदळा लागेला । पठ्याच्या फेकून फेकिला ।

तानाजी त्यास बोलला । कुत्र्याहून नीच तू देशद्रोही निपजला ।।

भानून वार तवा केला । तानाजी उभा कापला ।

तानाजी पडला धरणीला । सूर्याजीनं फोडून दाराला।।

आत घुसला त्याच समयाला । सैन्यात गलबला झाला ।

पळू लागले जाग जागेला । दोर कापून ठाया ठायाला ।

सूर्याजी म्हणे त्याजला । बाप मरून पडला धरणीला ।

हिजड्या वाणी तारे पळून जाणार का बोला ।। धुमश्चक्री आली जोमाला ।

तानाजी पडता धरणीला । जयद्रथ मारी लाथेला । तशी लाथ मारून

भानू चालू लागला ।। मामा म्हणे तवा भानूला । थांब रांगड्या जागेला ।

.....पदे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

कुठं चाललात लबांडिच्या हिसका दावती मी तुला ।

सूर्याजीनं कदम आगं केला । उदेभान उभा कापला ।

गड घेऊन आपले हाताला । भगवा झेंडा लावला बुरजाला ।

खुणेचा आवाज केला । आनंद झाला शिवबाला ।

तान्हयानं गड सर केला । चला जला त्याचे भेटीला ।

धाई धाई आला कोंडाण्याला । तानाजीच्या पाहून मुर्दाला ।

ढसढसा रडू लागला । गड आला पण सिंह निघून गेला स्वर्गाला ।।

बारा दिवस धरलं सूतकाला । रायबाला घेऊन मांडिला ।

शिवाजी त्यास बोलला । शिवा गेला तानाजी आहे तुझ्या जागेला ।

मंग रायबाच्या केलं लग्नाला । सूर्याजी गडकरी नेमला सिंहगडाला ।।

मिळवणी— मिळविला जय शर्थीने । गेले हादरून । सर्व यवन ।

विजापूरवाला बसला चिडीचूप । दिल्लीचा शहा तसा तो गुप ।

प्रल्हाददादाचे कवन रणरस ।। २।।

।। संपूर्ण ।।

सन १९४०.

अनमोल पुस्तकालय

परिशिष्ट " सात "

पोवाडा क्र. २.

शिवराज्याभिषेक पोवाडा

शके १५ से शहाण्णव सालो । सुवेळा आलो । हिंद भूमालो ।
तिलक शोभतो । शिवराय शास । पटाईत योध्दा महाराष्ट्रात ।
प्रल्हादराय नित्य दंग कवनात जी जी जी ।। धृ ।।

- चौक १ ला -

शिवराय राजकारणी । महाधोरणी । उडी घे रणी ।
करुनिया शत्रूचा संहार । स्थापिले राज्य महाराष्ट्रात ।
हिंदूचा झालो जन्मसा ख्यात ।। अकस्मात आली कल्पना ।
सुचेना मना । एक भावना । शत्रूवरी करावया मात ।
राज्याभिषेक व्हावा आपणास । मान सन्मान सर्व जगतात ।।
भले भले [illegible] विद्वान आले । रण माजले । शेतकरी भले ।
यांना कोठला राज्याधिकार । पुंडपाळे नार सारे ठरणार ।।
गागाभट्ट काशी क्षेत्रीचे । विद्वान पट्टीचे । नाही लेचे पेचे ।
षड्शास्त्रे तो त्याचे मुखात । वेद शास्त्राचा मोठा हव्यास ।
न्याय नीतीत मोठे निष्णात ।।

चाल- गागाभट्ट आले पाहून । त्यांचा केला तो सन्मान ।।
शास्त्राधार सर्व पाहून । शास्त्रीजी बोले झटकन ।।

....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

मराठयास नाही अधिकार। छत्र हे शिरी धरण्यास।।

शास्त्रीजी देती वचन । मुळ मी तुमचे शोधीन ।।

चाल:- आटोकाट यत्न तो केला। त्याने त्या वेळा ।
===

शिशोदे कुलभूषण सूर्य वंशाला। जन्मला शिवभूपाळ त्याच वंशाला।

राज्याभिषेक करण्याचा बेत त्यांनी ठरविला।

ज्येष्ठ शुध्द त्रयोदशी दिवस त्यांनी नेमिला। कायवर्णु भाग्य रायाचे धन्य तुवेळा। हरकली जिजाई मोद मनी मावेना। पुत्र हा गुंडा नाचतो त्याचे किर्तीचा झेंडा।। गोब्राह्मण पालक वंद्य देवदेवता।।

चाल:- शिवाजीने ती वस्त्रे चढविली स्वच्छ पांढरी त्यावेळा।

पुष्पमाला ही त्या गळयामध्ये - शुभ्र अंकर ते नाना।।

सोन्याचा चौरंग करविला। कलशही केला सोन्याचा।

त्यावरी राजाराणी बसले, संभाजी मागे तो साचा।।

अभिषेक होता तर्जा चालला तयाच वेळेला सदरेला।

सदर सजविली नाना प्रकारे तेच सांगतो कवनाला ।।

चाल:- भिंतीवरी चित्रे काढली होती आटोकाट। वृक्ष छाया घनदाट।

काय वर्णावा थाट, भरजरी छत्र शोभेला।

शोभेला हो मोतयांच्या झालरी लोंबल्या।।

उत्तम पायघडी कुंडया होत्या लई दाट काश्मीरी गुलाब दाट सुवास येतो घमघमाट। पानविडे जागजागेला हो गालिचे सर्व जमिनीला।।

रत्नजडीत सिंहासन त्याला थाट वाट, छत्र चामर आफाट,

धार्मिक सारा थाट, व्याघ्रांबर त्यात बसण्याला, बसण्याला हो आर्याचा

पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

आचार आचरिला ।। मृत्युलोकी आला काय इंद्रदरबार, अष्टप्रधान
बाणेदार, रणमस्त सरदार, इंद्रास शोभे देवगुरु,
देवगुरु होतसा शिवाजीस भट हा गुरु ।। [दरबार]
सिंहासनी बसविला शिव भूपाळ, पुष्पवृष्टीची धमाल,
केली ता-यांनी कमाल, पंचारती आली आरतीला,
आरतीला ही वेद घोष त्याचे उत्तरडिलाप वाद्यांचा गजर झाला
सारा दणदणाट तोफा सुटती आफाट, भयंकर गडगडाट, क्षणोक्षणी आवाज
दणक्यात, दणक्यात, दणक्यात ही किल्यावरुन तोफा सुटतात ।।
भरजरी राजमुकुट घेऊन हातात, मध्यभागी तो मध्यात, मोत्याचा तुरा
तो त्यात, गागाभट्ट चाले डौलात, डौलात ही शिवाजीच्या मस्तकी
ठेवित ।। " छत्रपती " लोक गर्जती वारंवार [छत्रपती महाराज की जय]
केला त्यांनी जयजयकार, वंदिती दरबार, दुमदुमे अवघी मेदिनी, मेदिनी
ही तशी धन्य शिवजननी ।। नानावस्त्रे अलंकार दिली त्याने दान,
ज्याचा त्याचा ठेवुनिया मान, केला योग्य तो सन्मान,
लाखो होन दिले विद्वाना, विद्वाना ही तसे गोरगरिबाला ।।
पन्नास हजार विप्र आला होता आटोकाट, पन्नास हजार इतर जात,
भोवेकरी वेगळा त्यात, लाखावर लोक पंगतीला । पंगतीला ही दोन्ही
वेळ जेवण्याला ।। हत्तीवर अंबारी राजा झाला स्वार, मागेपुढे घोडेस्वार,
ललकारी चोपदार, जरीपटका होता आघाडिला, आघाडिला तसा ही
भगवा झेंडा जोडिला ।। स्वारी चाले रस्त्याला मंगल प्रभात,
नारि होत्या त्या दारात, ओवाळी ती आनंदात,
आनंद मावेना ह्रदयात, ह्रदयात ही आनंद सर्व जनतेला ।

अनमोल पुस्तकालय
पुढे चालू

मिळवणी :- शिवसिंह झाला भूपाळ। राज्य स्थापिलं,

बंड मांडिलं, यवनावर पूर्णपणे केली मात,

गोब्राह्मण पालक ख्यात, प्रल्हादरायाचे रंग करनात जो जो जो ।।१।।

।। संपूर्ण ।।

सन १९४५.

========

परिशिष्ट "आठ"

फॅशनचा पोवाडा

===============

[चाल – कौन्सिलो जाना हराम.]

पुरे पुरे हो विलायती फॅशन लइ झाली ।

मर्दा रं गोंधळ लई घाली ।

छोट्या मोठ्या सर्व्या लोकांची दिशाभूल झाली ।। धृ ।।

आजकालची फॅशन कष्टाळिण बुडवित सकलाला ।

तिच्या फॅशन किती जणांचा बोजवारा उडाला ।। १ ।।

जो उठला तो शहरामधी घुसूं लागे मर्दा ।

खेडोंपाडीं सम्दी उठलीं ठार झाला धंदा ।। २ ।।

गल्लीगल्ली दिस्ती हॉटलं चहा, भजीं, पाव ।

सिंगल, डबल, लेमनसोडा, गरम वडा, शाव ।। ३ ।।

न्हाव्यांनीं ती शाप उघडली लई ऐटदार ।

कटिंग करण्या जाती तेथं बनुनि सरदार ।। ४ ।।

बायकांवानी नटणं, थटणं, बोलणं, चालणं, वागणं ।

शक्ति नाही मनगटी, – र – मर्दा, थू: तुमचं जीणं ।। ५ ।।

किरकोटानं येड लाविलं सम्धा पोरांना ।

मिशाळ पोरटं त्यामधिं घुसले वरचिती तो–याला ।। ६ ।।

डोईवरचा भांग दिसेना ठार केलं टोपीला ।

अचरट बनुनि फिरतो रस्त्याला लाज न वाटे मर्दाला ।। ७ ।।

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

पट्टी बाऊनशान सिगार धरतो आपल्या उजव्या हाताला ।

वेडवाकडं केस फिरवुनशान् पावडर लावतो त्वंडाला ।। ८ ।।

काबांमंधो घुसुनशान तु लई करत्याती चाळा ।

परकार काय मी सांगु तेथला किळसवाणा तो घोटाळा ।। ९ ।।

बाहेर येऊनशान देती यावान पोपटारवानी ।

सवता कोरड राहुनशानी ते व्हती बरम ग्यानी ।। १० ।।

आपआपसांत भांडण भांडता आखी बोक्यावानी ।

परका येऊनशान बसला छातिवर नाहि त्येंची ग्यानी ।। ११ ।।

कंडावाचुनि पाय उचलेना बैठे भाग्यशाली ।

काय करावं अस्ल्या लोकांना बुवाबाजी सम्दी ।। १२ ।।

जातीभंदी तटि बखेडे स्वार्थाला भुलला ।

आपलाच म्हणून तेव्हडा शहाणा बाकी मूर्ख ठरला ।। १३ ।।

असला कुजका नासका मेंदु तिथेच ठेवावा ।

स्वदेशाचा विरस पडला मानिना न कोणाला ।। १४ ।।

बेस तितकं सोडूनशान तें वंगाळ घेति शिक्षण ।

नवमतवादी म्हणवुनी घेती फॅशनचा हा परिणाम ।। १५ ।।

देशि विदेशि कांटि न समजे फॅशनचा [illegible] पाहिजेअपटु-डेट ।

एकहि वर ते सुने दिसेना फॅशनवांचून गांवांत ।। १६ ।।

नवीन फॅशन सोडा सारी जपा जपा हो देशाला ।

प्रल्हादराय विनविती सर्वांना हिंदु हा जोडावा ।। १७ ।।

रामदास आणि शिवबा तो या सांगुन गेला तत्वाला ।

ध्येय धरूनशान लागा कामीं करा आपली संघटना ।। १८ ।।

।। संपूर्ण ।।

सन १९३५.

अनमोल पुस्तकालय

परिशिष्ट "ऊ"

क्रमांक ४

आधुनिक कुमारिका

[लावणी] सन १९२८.

जरा थांबा गडे लॉयलेटिंग मी करुन घेते ।

तुमच्या संग फिरण्याला हो येते ।। धृ ०।

इराण्याचे हॉटेल वाटेला ।

सर्व खाण्याला । तेथे बसण्याला ।

काय वाटेल ते करण्यालागावते ।। १ ।।

आपण दोघे एकाच शाळेला ।

एकाच वर्गाला । शंका तुम्हाला ।

खोटो बोलण्याला । आंधळे प्रेम हे असते ।। २ ।।

जीव झाला किती ग बेजार ।

लागली हूरहूर । नवतीचा बहार ।

जरा हळूच छाती धडधडते ।। ३ ।।

कुणी नाही मुळीच लाजायचं ।

हातामध्ये घालून हात । करुं मग बेत ।

पुरवा वा त । डोळे भरुन आज मी पहाते ।। ४ ।।

इंग्रजी कायदा हा छान ।

जाती बंधन । गेली तुटून ।

मोकळे रान । हळु बोला लाज बाई वाटते ।। ५ ।।

...पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

रजिस्टर झाले हे लग्न ।
प्रेमाची धुंदी उतरून । गेले चिडून ।
दोघेही जण । अति त्वेषाने ।
डायव्होर्स कोर्टामध्ये येते ।
सुधारणेनं केला गोंधळ । लागले खूळ ।
ताळ ना मेळ । बुडविले कूळ ।
प्रल्हादराय म्हणे उल्लू हे सारे ।। ७ ।।

।। संपूर्ण ।।

परिशिष्ट " दहा "

क्रमांक – ५

असावा – नसावा

[लोकगीत]

शाहीर बाका। शब्दाचा नौका। जगात ठोका असावा ।।
ज्ञानाचा अंधा। नतिचा मंदा। कैफाचा धंदा नसावा ।। १।।
गावांत शहाणा । पेवांत दाणा। तेल्याला घाणा असावा।
अडाणी पोहणार। रिकामा कावणार। आधोरी जेवणार नसावा।। २ ।।
ब्राह्मणाला तुळस। गुरवाला पळस। शिखराला कळस असावा।
तमेत मुर्दाड । अडाणी सरदार । लाचेचा कामगार नसावा।। ३ ।।
नदीला पाणी। पेठेला वाणी। गावाला धनी असावा ।
बोलु गोड। आतुन दोड । गळा कापणार नसावा ।। ४।।
लेकीला सासरा । बैलाला कासरा। घराला आसरा असावा।
मर्दाला भांग । तोंडावर बांग। चोराचा संग कधी नसावा।। ५।।
गावाला वाकडी। घराला बाकडी । ढोराला गोठा असावा।
दारात सर्डा । आण्यात करबा । चोराला खोकला नसावा।। ६ ।।
घराला परडी। तेल्याला करडी। कुणब्याला हुर्डा असावा ।
जावाई रोकडा । वाणांत पडका। सासुचा लाडका नसावा।। ७ ।।
भुकेला कोंडा। निजायला धोंडा । पालखीचा गोंडा असावा ।
बोलण्यात धाणेरा। दातांनी बोचरा। भेतात धोतरा नसावा।।८।।

.....पुढे चालु.

अनमोल पुस्तकालय

चारा खडोचा। पाटील गढोचा। गोपाळ उडोचा असावा।
हंसात बगळा। पिंज-यात कावळा। राघूत पिंगळा नसावा।। ९।।
दारात आडणा। पिश्याला झोडणा। म्हशीला लोढणा असावा।
पेठेला अत्तार। रिकामा सुतार। आणिक बेलदार नसावा।।१०।।
निजायला बाज। नटायला साज। पट्याला हात सदा असावा।
थोरांशी भांडणार। पंचाच मोडणार। रिकामा शिलेदार नसावा।।११।।
धन्याला चाकर। कामाला नेकर। शेतात नांगर असावा।
गावांत आजार। शेतकरी बेजार। भूताचा शेजार नसावा।। १२।।
सुखाचा संसार। धंदापाणी रोजगार। गावाला बाजार असावा।
गावांत तंटा। रानांत घंटा। कुळाला बट्टा नसावा।। १३।।
खाण्याला आंजोर। कमरेला खंजीर। डोईला मंदील असावा।
लढाईत भित्रा। बायकांत कुत्रा। नशाबाज माणूस नसावा।। १४।।
घराला अडसर। घोड्याला नौकर। पायाला पायजर असावा।
बायकात लांडा। रिकामा हुंडा। लग्नात हुंडा नसावा।। १५।।
अंगरखा धडका। खिशात अडका। दिसण्यात नेटका असावा।
रस्त्यात खोडखा। अंगात रोडका। कामात रडका नसावा।।१६।।
मनगटी पक्का। शत्रूला बुक्का। देनार शिलेदार असावा।
दुष्टाचा शेजार। कंजूष मालदार। चहाडखोर माणूस नसावा।। १७।।
अन्नाचा मिंदा। विद्येचा बंदा। भिठाला जागणार असावा।
धन्याशी बेमान। वृथा अभिमान। गुरूचा निंदक नसावा।। १८।।
छातीचा भरदार। मनाचा दमदार। देण्याला उदार असावा।
मनाचा कुजका। गावात बुजका। रिकामा ठसका नसावा।। १९।।

अनमोल पुस्तकालय

ढोराला चारा । खळ्याला वारा । शेतात पाणी असावा ।
उराला धक्का । डोक्याला बुक्का । दुधाजवळ बोका नसावा ।। २० ।।
पदर डोक्याला । काष्टा बायकांना । पाहारा वेशीला असावा ।
गर्तीला नवरा । वेश्याला आसरा । कुंटिणीचा शेजार नसवा ।।२१।।
कुंकवाचा आधार । सज्जनाचा शेजार । मर्दाचा संग सदा असावा ।
बोगीर गाढवा । पाटील कडवा । धर्माला आडवा नसावा ।। २२ ।।
नदीला तारू । गांवात कारू । पागेत वारू असावा ।
दारात हुडवा । गोडात कडवा । रस्त्यात आडवा नसावा ।। २३ ।।
कारकून कर्डा । लिहिण्यात करडा । घरात थेरडा असावा ।
सावकार लुच्चा । दिलाचा कच्चा । शेतात बरडा नसावा ।। २४ ।।
गाण्यात ठुमका । थोडक्यात फटका । बोलण्यात फर्डा असावा ।
रचनाही मजेदार । शाहीर झोकदार । फुकटाचा ऐकणार नसावा ।।२५।।

।। संपूर्ण ।।

परिशिष्ट " अकरा "

क्रमांक :- ६

- अमेरिकेची कुमारिका -

निती आम्हां शिकवाया आली ही मेयो शाहणी ।। धृ ।।

पन्नाशीचा शुक्क लागला, झाली बुड्ढी बावरी ।
ऐका ऐका कुमारिकेची किळसवाणी कहाणी ।। १ ।।

बड्या बड्या साहेबांशी, निशिदीनी खेळली ।
नानारंगी रंगली, बेतालावर नाचली ।
हिकमत कळली ही, नीतीची सांग कोठुनी ? ।। २ ।।

अनितीच्या माहेरांत, जन्म गेला संपुनी ।
तयाहुनी बळत्या त्या, विवाहाच्या कलावंतिणी ।। ३ ।।

निती धर्म पैदा करी, लग्नाआधी काय हे ? ।
कुमारिका म्हणवीती, त्या पाताळीच्या नागिणी ।। ४ ।।

नामर्दीचा मर्दपणा, ठावा तुज कोठुनी ? ।
परनारी अवघ्या, आम्हांसी माता भगिनी ।। ५ ।।
हिंद जनाच्या सवालाने, मुकी झाली तूंच ना ।
विष अपुल्या उदरी, कां गिळीयले नागिणी ।। ६ ।।

गोड कशी मनी ये ना, माझ्या हिंदु बंधुनों ।
ऐकिली का अमेरिकेच्या कुमारिकेची कहाणी ।। ७ ।।

.....पुढे चालू.

अनमोल पुस्तकालय

परब्रम झालो आम्ही, जो तो लाथा मारतो ।
कुठदर मोसाची, सांगा जीवाची जायणी ।। ८ ।।

सन १९२८

=======

।। संपूर्ण ।।

अनमोल पुस्तकालय

... "बारा "

क्रमांक – ७

संवाद

... – [कां पंत निघाला कुठे]

बजाजी – ... धर्माला । यवनी पंथ मी धरिला ।
भा... स्वार्थाला । स्वजनांचा ।
... परि पश्चातापे आता । वाटते लाज मम चित्ता ।
मी ... स्वजनाते । मेळवून यावे माते विनति ।
... । उध्दरून यावे दीना ॥ १ ॥

सरदार१ – ज्या ... झाले । स्वजनाति संरक्षाया परि तेची घातक
झाले । स्वजनांच्या नाशा सजले ।

सरदार–२– या अशा कुलांगाराला । कधि देऊ नये था–याला ।
यवन तू होउनी नीचा । मारिती या आता केच्या बजाजीफिरे
आ... न तुला फसणारे ॥ २ ॥

बजाजी – वच करीं टोचती हाय । बोलावे पुढती काय ।
सत्य परी भाषा अपुली । शंका न अता मज उरली ।
शुध्द... मी कैसें व्हावे । पाप कसे पुण्य बनावे ?
मी ... पुरा हो वंचित । देहांतच मजला उचित खड्ग हे मातें ।
शुध्द... पाप पळातें ॥ ३ ॥

शिवाजी – हां ... बजाजी वीरा । होई न आत्महत्यारा ।
जाहले पूर्वी जे सगळे । विसरुन पाहिजे गेले तूं पश्चातापे मनिंच्या

जाहलासी शुध्द न कैया? तो कर्मयोग आचरूनी सेवाची तूं,
भू जननी तुला धर्मात । घ्यावयास आम्ही सिध्द ।। ४ ।।

सरदार:- हे असे कसे घडणार। यवन ना हिंदू होणार।
हे यवन बरोबर खाष्ट । हिंदूंना करिती नष्ट देवळासि करिती भ्रष्ट।
गोब्राहमन छळती दुष्ट हे दूर धरावे नित्य।
वाटते आम्हाला सत्य बजाजी यांरे। आम्ही न तुला फसणारे।।५।।
ठेवणेच विश्वप्रेम। आर्यांचा हिंदू धर्म जे सत्य अम्हांला ठावे।
इतरांसि कां न शिकवावे सकलांते मिळवुनि घ्यावे।
आर्यतेज जगि पसरावें तुजसि काय परि जबतात- करू हिंदु अखिल
लोकाला बजाजी वीरा। तू हिंदुच असती शूरा ।। ६ ।।
आमुचा मराठी बाणा। कर्मयोगी आचरणारा।
रूढी वेडीच आम्हा न कळे। आम्ही सत्याचेच भुकेले ।
तूं अतां शुध्द आहेस । माझाच मराठा खास तव सुतासि माझी कन्या।
देतसे अजि ती धन्या बजाजी येई। शिवबासी भेटी देई ।। ७ ।।

दोघे सरदार:- अज्ञान आमुचे गेले। सत्य ते अम्हांला पटले। रुढि वेड आमुचे गेलें।
धर्म मर्म आम्हा कळले। कधि यासि अतां आम्हीही मानणार परके नाही।

बजाजी:- मी धन्य बरोबर झालो। पतिताचा पावन बनलो ।

शिवाजी:- हिंदू भूमीते। वंदुनि करू कार्यांते ।। ८ ।।

सन १९२८.

अनमोल पुस्तकालय

परिशिष्ट " तेरा "

१२८

- प्रकाशीत पोवाडे -

अ. क्र.	पोवाडयाचे नाव	इ. स.
१]	लोकमान्य मेळयातील पदे [१ ते २२]	१९२८
२]	प्रतापी प्रतापसिंह [दुसरी आवृत्ती]	१९३०
३]	कैदी महात्मा	१९३१
४]	सिंहगडचा संग्राम	१९३१
५]	नमन	१९३१
६]	दारू बाजास इशारा	१९३१
७]	देशस्थिती	१९३१
८]	सुधारणा	१९३१
९]	राणी लक्ष्मीबाई यांचा पोवाडा	१९३३
१०]	विररत्न मुरारबाजी	१९३३
११]	शेरास सव्वाशेर अर्थात अफझलखान वध	१९३३
१२]	पुण्यस्मरण	१९३४
१३]	जवान मर्द ब्राम्हणभाई बापू गोखले	१९३४
१४]	फॅशनचा पोवाडा	१९३५
१५]	मोतीलाल नेहरू	१९३५
१६]	बदामीचा वेढा	१९३५
१७]	बाजीप्रभु देशपांडे अर्थात आधुनिक भिष्म	१९३५

पुढे चाल.

अनमोल पुस्तकालय

अ. क्र.	पोवाडयाचे नाव	इ. स.
१८]	तानाजीचा पोवाडा	१९४०
१९]	रेशनिंगचा पोवाडा	१९४१
२०]	वॅ. वि. दा. सावरकर	१९४६
२१]	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा पोवाडा	१९४८

इ. स. नसलेले पोवाडे ([illegible])

१]	उन्नती का अवनती.
२]	पृथ्वीराज चौहाण यांचा पोवाडा.
३]	नेताजी पालकर
४]	ब्रिटीशांचे व्यापारी यश.
५]	शाहिस्तेखान
६]	वसईचा वेढा.
७]	धर्मसिंह संभाजी.
८]	लावण्या
९]	रंगाचा पोवाडा.
१०]	असावा नसावा.

अनमोल पुस्तकालय

परिशिष्ट " चौदा "

- अप्रकाशित पोवाडे -

अ. क्र.	पोवाड्याचे नाव	इ. स.
१]	मयसभा पोवाडा.	१९३५.
२]	राष्ट्रीय भगवा झेंडा.	१९३६
३]	नारायणराव पेशवे यांचा पोवाडा.	१९३७
४]	मराठ्यांची उत्तर झेप	१९३७
५]	कारकूनाचा पोवाडा.	१९३९
६]	शिवजन्म पोवाडा.	१९४०
७]	तानाजी सुभेदार यांचा पोवाडा.	१९४०
८]	चलेजाव पोवाडा.	१९४०
९]	दिवाळी लावणी.	१९४१
१०]	भगवा झेंडा.	१९४१
११]	शेतीची धुळधाण.	१९४२
१२]	शिवराज्य अभिषेक पोवाडा.	१९४५
१३]	आझाद सैन्याचा पोवाडा.	१९४६
१४]	सुभाषचंद्रांचा अज्ञातवास अर्थात सिमोल्लंघनाचा पोवाडा.	१९४६
१५]	आबाजी सोनदेव यांचा पोवाडा [कल्याण खजीना]	१९४७
१६]	आजचा सवाल [प्रहसन]	१९४८
१७]	छत्रपती संभाजी महाराज यांचा पोवाडा	१९४९

अनमोल पुस्तकालय

पुढे चालू.

अ. क्र.	पोवाडयाचे नाव	इ. स.
१८]	झाशी की बिजली (हिंदी)	----
१९]	हिंदी सैन्यभरती (हिंदी)	----
२०]	भूमाते मायभूता (मराठी)	----
२१]	स्माल सेव्हींग सर्टीफीकेट (मराठी)	----
२२]	धंदे शिक्षण (मराठी)	----
२३]	तात्या टोपे यांचा पोवाडा (मराठी)	१९४५
२४]	भाज्यांचा पोवाडा (मराठी)	----
२५]	ध्वजगीत	----
२६]	रामदास	----
२७]	उबईची लढाई ?	----
२८]	लग्नाची	----
२९]	सोडा सोडा चिंता.	----
३०]	मायदेशी धान्य मी पेरणार.	----

.... पुढे चालू.

शि

- अप्रकाशीत व मन न सापडलेले पोवाडे -

अ. क्र.	पोवाडयाचे नाव.
१]	ऐराणी भाषेतील नाशिकचे गाणे.
२]	भक्त प्रल्हादाचा पोवाडा.
३]	तात्या टोपे यांचा पोवाडा.
४]	१९४२ चा पोवाडा.
५]	गर्वहरण पोवाडा.
६]	दारूचे दुष्परिणाम.
७]	शांती युध्दाचा पोवाडा.
८]	त्र्यंबकराव दाभाडे यांचा पोवाडा.
९]	नेताजी सुभाषचंद्र यांचा पोवाडा.
१०]	रणधुरंधर यशवंतराव यांचा पोवाडा.
११]	कपाशीचा पोवाडा.
१२]	छत्रपती राजाराम यांचा पोवाडा.

अनमोल पुस्तकालय

निवडक संदर्भ ग्रंथ सूची

१] ग्रंथराज दासबोध. [illegible] — प्रकाशक [illegible]

२] महाराष्ट्र सारस्वत [पुरवणी] — श्री. वि. ल. भावे. संपादक-डॉ. शं. गो. तुळपुळे.

३] मराठी शाहिरी वाङ्मय — म. ना. सहस्त्रबुध्दे.

४] लोकसंस्कृतीची क्षितिजे — रा. चिं. ढेरे.

५] मऱ्हाटी लावणी. — प्रा. म. वा. धोंड.

६] मराठी लावणी वाङ्मय. — डॉ. गंगाधर मोरजे.

७] महाराष्ट्र शाहिरी परिषद, पुणे, शाहिरी संमेलन, मार्च १९७०, स्वागताध्यक्षांचे भाषण. — शाहीर ~~अमरशेख=कारळेकर~~. पां. द. साडिलकर.

८] सार्थ ज्ञानेश्वरी

९] महाराष्ट्र शाहिरी परिषद, पुणे. शाहिरी संमेलन मार्च १९७०, अध्यक्षांचे भाषण. — शाहीर आत्माराम पाटील.

१०] मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ३ — संपादक-प्रा. रा. श्री. जोग.

११] पोवाड्याच्या उगमाचा शोध [तरुणभारत वृत्तपत्रातील लेख] दिनांक - ११ / ५ / १९८९. — प्रताप माने, सोमा कदम.

१२) [illegible] — [illegible]

१३) [illegible] — [illegible]

१४) [illegible]

१५) पोवाडा — संपा. म. ना. अदवंत.

अनमोल पुस्तकालय

॥श्री॥

अनुक्रमणिका

अ. न.	प्रकरण	नाव	पान नं.
		प्रस्तावना	5
	१.	शाहिरी वाङ्मयाचे स्वरूप	6
	२.	शाहीर प्रल्हादराव: जीवन वृत्तांत	20
	३.	शाहीर प्रल्हादराव: वाङ्मयीन कर्तृत्व	28
	४.	शाहीर प्रल्हादराव यांच्या पोवाडयाचे विशेष	48
	५.	शाहीर प्रल्हादराव यांच्या पोवाडयांची स्वरबध्दता.	59
	६.	शाहीर प्रल्हादराव आणि समकालीन	69
	७.	उपसंहार	75
	८.	परिशिष्ट [१] एक पदवी	79
		परिशिष्ट [२] दोन हस्तलिखित	80
		परिशिष्ट [३] तीन —"—	81
		परिशिष्ट [४] चार —"—	84
		परिशिष्ट [५] पाच शाहिरांची निवडक कवनं	85
		परिशिष्ट [६] सहा —"—	90
		परिशिष्ट [७] सात —"—	94
		परिशिष्ट [८] आठ —"—	98
		परिशिष्ट [९] नऊ —"—	100
		परिशिष्ट [१०] दहा —"—	102
		परिशिष्ट [११] अकरा —"—	105

.....पुढे चालू.

अ. न.	प्रकरण	नाव	पान नं.
		परिशिष्ट [१२] बारा	107
		परिशिष्ट [१३] तेरा प्रकाशित पोवाडे सूची	109
		परिशिष्ट [१४] चौदा. अप्रकाशित पोवाडे सूची	111
		परिशिष्ट [१५] पंधरा. मते व अभिप्राय	114
		परिशिष्ट [१६] सोळा. पोवाड्यांबद्दल लोक काय म्हणतात.	125
		संदर्भ ग्रंथ सूची	131

कविभूषण महाराष्ट्र शाहिर प्रल्हादराय जामखेडकर.

शाहिर प्रल्हादराय जामखेडकर पोवाडे गातांना